

भूमिअधिकार

वर्ष ७, पृष्ठा १९, मंसिर २०८६

भूमिसुधार र क्षतिपूति
विवाद

सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र

भूमिअधिकार

वर्ष ७, पूर्णाङ्ग १८, २०६६ मंसिर (Dec 2009)

विश्व खाद्य दिवशमा.....

१८

माटोले खाएको जीन्दगीलाई..

मेरो नाम किसन सदा हो । सिरहाको
धनगढी गाविसस्थित जिरो माइल
मुसहरनियामा मेरो सानो भुपडी छ ।
त्यो भुपडी उभिएको जमिन पनि
ऐलानी हो । मेरो भन्नु यो दुनियामा
एक दुक्रो जमिन पनि छैन । मेरा
पुर्खादेखि नै जमिन थिएन, त्यसैले मेरो
कहाँबाट । १४

२०

१८

भूमिसुधार र क्षतिपूर्ति

विवाद ३

उत्कृष्ट किसान सम्मेलन
गर्नुपर्छ ६

भूमिसुधार नगरी नहुने केही
काम ७

नयाँ संविधान र भूमिसुधारको
सवाल ९

वन र भूमिहीनको बढ्दो
द्वन्द्व १०

आत्मनिर्भर केन्द्रको सामाजिक
लेखाजोखा १२

भूमिअधिकार यात्रा १५

सभासदलाई भोकाएकाको
अनुरोध १६

ऐलानीमा बस्न धनि गुहार्नु
पर्देन २३

बासमा विचल्ली २४

ऐलानीमा अधिया २५

संगठन गतिविधि २६

पुस्तक परिचय २७

पाठकको पातो २८

प्रकाशकः

सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र

पो.ब.नं : १९७१०, धापासी, काठमाडौं, नेपाल

फोन : ९७७-०१-४३६०४८६, ४३५७००५, फ्याक्स : ९७७-०१-४३५७०३३

E-mail : landrights@csrnepal.org, Website : www.csrcnepal.org

क्षतिपूर्ति नदेउ

सं

विधानसभा अहिले नयाँ संविधानमा समावेश गरिने विषयहरूको मस्यौदा तयार भईरहेको छ । यसे ऋममा कतिपय समितिले मस्यौदा तयार पारेर संविधानसभा अध्यक्षलाई बुझाइसकेका छन् भने केही समिति बुझाउने तरखरमा छन् ।

संविधानसभाले गठन गरेका विभिन्न समितिमध्ये मुलत प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार तथा राजश्व बॉडफॉट समिति र मौलिक अधिकार तथा निर्देशक सिद्धान्त समिति नै भूमिसम्बन्धी व्यवस्थाको खाका तयार पार्ने दुई समिति हुन, जसमा भूमिअधिकारबाट वज्चित लाखौं किसान र सिंगै नेपालीको भविष्य निर्भर हुन्छ ।

हदबन्दी र क्षतिपूर्ति भूमिसुधारका प्रमुख दुई सर्त हुन । यी दुई व्यवस्थाविना भूमिसुधार असम्भव छ । तर यी दुई समितिले यसबारे गरेका बेगलाबेगलै व्यवस्थाले संविधानमा भूमिअधिकार सुनिश्चित हुने कुरामा शड्का उज्जाएका छन् । एउटा समितिले भूमिसुधार गर्दा हदबन्दीभन्दा माथिको जमिन लिँदा क्षतिपूर्ति दिनुपर्न व्यवस्था गर्न सिफारिस गरेको छ भने अर्को समितिले विना क्षतिपूर्ति त्यस्तो जमिन लिनुपर्न सुझाएको छ ।

हुन त दुवै समितिका यो बुँदामा विधायकबीच नै फरक मत देखिएका छन् । तर पनि आपसमा बाझिएका मतले भूमिअधिकारबाट वज्चितले न्याय पाउने कुरामा अहिल्यै सतर्क रहनुपर्ने अवस्था सिर्जिएको छ । यी मस्यौदा संविधानमा परिणत हुन दुई तिहाइ विधायकको सहमति चाहिने हुन्छ । त्यतिबेला यस्तो सङ्ख्या क्षतिपूर्ति दिनेतरफ ढल्क्यो भने निश्चित छ, यो संविधानले पनि भूमिसुधार गर्न सक्दैन ।

भूमिसुधारको अर्थ नेपालका सन्दर्भमा जमिनको असमान वितरणलाई सामाजिक न्यायका हिसावले सच्चाउनु हो । तर जब हदबन्दी तोकेर त्यसको सीमामाथिको जमिन विना क्षतिपूर्ति लिन सकिन्न, तब भूमिअधिकारबाट वज्चितलाई दिने जमिन सरकारसँग हुने छैन । क्षतिपूर्ति तिरेर जमिन लिँदा एकातिर जसले अन्यायीतवरले जमिन ओगटेको छ, उसलाई सजायको सट्टा पुरस्कार दिइएको ठहरिनेछ भने अर्कातिर राज्यसँग उनीहरूलाई तिर्ने त्यत्रो रकम अभावका कारण भूमिसुधारको काम अल्किएर रहनेछ ।

यस्तो अवस्थामा न राज्यसँग पीडितलाई दिने जमिन हुन्छ, न भूमिअधिकारबाट वज्चितले नयाँ संविधानमार्फत् अपेक्षा गरिएका आशा नै व्यवहारमा परिणत हुन सक्छ । त्यतिबेला मुलुकको ठूलो जमात, जसले कृषि प्रधान देशको इज्जत थामेको छ, ऊ फेरि एक पटक राज्यद्वारा ठगिन पुग्छ । जसले मुलुकमा मन्द रहेको द्वन्द्वले पुनः शिर उठाउने ठाउँ पाउँछ ।

त्यसैले अहिले नै नयाँ नेपालमा वर्षैदेखि अन्यायमा परेका र पटकपटक न्याय पाउने आश तुहाउन बाध्य नागरिकलाई अधिकारबाट सज्जित तुल्याउन खासगरी विधायकहरूले सोच्नुपर्ने बेला भएको छ । भूमिहीन, बेदर्तावाल मोही, गुठीपीडित, हलिया, मुक्त कमैया, कमलरी, हरुवाचरुवा, विर्ता, उखडा जस्ता दर्जनौ समस्याबाट पीडितलाई जमिनको हक दिलाउने सुनिश्चितताविना बन्ने संविधानले नयाँ नेपाल सम्भव छैन । यस्तो अवस्थामा यी गरीबले प्राप्त गर्ने अधिकारबाट मात्र नयाँ संविधानको सार्थकता सिद्ध हुन सक्छ । ●

भूमिसुधार र क्षतिपूर्ति विवाद

जमिनमा हदबन्दी लगाएपछि सोमाथिको जग्गामा क्षतिपूर्ति दिने वा नदिने ? क्रान्तिकारी भूमिसुधार भन्ने वा वैज्ञानिक भूमिसुधार ? यी विषयमा संविधानसभाका प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बांडफाँट समिति र मौलिक अधिकार तथा निर्देशक सिद्धान्त समितिमा धेरै लामो बहस तथा छलफल भए । अन्ततः प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बांडफाँट समितिले हदबन्दीभन्दा माथिको जग्गा अधिग्रहण गर्न सक्ने व्यवस्था राखेको छ भने मौलिक अधिकार तथा निर्देशक सिद्धान्त समितिले यस्तो जग्गाको क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार तथा राजस्व बांडफाँट समिति

सम्पत्तिको हक

- (क) प्रत्येक नागरिकलाई प्रचलित कानुनको अधीनमा रही सम्पत्ति आर्जन गर्ने, भोग गर्ने, बेचविखन गर्ने र सम्पत्तिको अन्य कारोबार गर्ने हक हुनेछ ।
तर सार्वजनिक हितका लागि राज्यले कुनै व्यक्ति वा संस्थाको सम्पत्ति अधिग्रहण वा प्राप्त गर्दा वा त्यस्तो सम्पत्तिउपर अरु कुनै प्रकारले कुनै अधिकारको सिर्जना गर्दा कानुनबमोजिम उचित क्षतिपूर्ति दिइनेछ ।
- (ख) राज्यले वैज्ञानिक/क्रान्तिकारी भूमिसुधार कार्यक्रम लागू गर्दा कुनै पनि व्यक्ति वा संस्थाको हदबन्दीभन्दा बढी जमिन कानुनबमोजिम अधिग्रहण वा प्राप्त गर्न सक्नेछ ।

राज्यका नीतिहरू

- (क) सामन्ती भू-स्वामित्वको अन्त्य गर्दै वैज्ञानिक भूमिसुधार कार्यक्रम लागू गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने,
- (ख) भूमिहीन सुकम्बासी, कमैया, हलिया, हरुवा-चरुवा, कमलरीलगायत्रका आर्थिक सामाजिकरुपले पछाडि पारिएका वा परेका वर्गलाई जग्गालगायत आर्थिक सामाजिक सुरक्षाको वैकल्पिक व्यवस्था गर्ने नीति लिने ।
- (ग) आर्थिक अधिकारमा महिलाको समान हक स्थापित गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने ।

- समितिको संविधानको प्रारम्भिक मस्यौदाको प्रतिवेदन, २०६६

मौलिक अधिकार तथा निर्देशक सिद्धान्त समिति

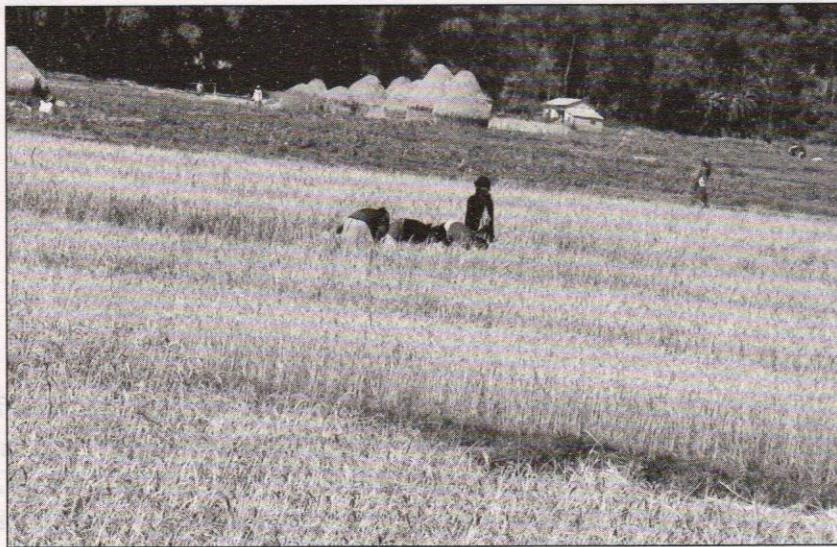
सम्पत्तिसम्बन्धी हक

- (क) प्रत्येक नागरिकलाई प्रचलित कानुनको अधीनमा रही सम्पत्ति आर्जन गर्ने, भोग गर्ने, बेचविखन गर्ने, व्यावसायिक लाभ प्राप्त गर्ने र सम्पत्तिको अन्य कारोबार गर्ने हक हुनेछ ।
- (ख) प्रगतिशील करको मान्यताअनुरूप राज्यले व्यक्तिको सम्पत्तिमा आवश्यकताअनुसार कर लगाउन सक्नेछ ।
- (ग) सार्वजनिक हितका लागिवाहेक राज्यले कुनै व्यक्तिको सम्पत्ति अधिग्रहण गर्ने, प्राप्त गर्ने वा त्यस्तो सम्पत्तिउपर अरु कुनै प्रकारले कुनै अधिकारको सिर्जना गर्ने छैन । तर कुनै पनि व्यक्तिले गैरकानुनीरूपले आर्जन गरेको सम्पत्तिको हकमा यो उपधारा लागू हुने छैन ।
- (घ) वैज्ञानिक भूमिसुधारको प्रयोजनका लागि भूमिहीन किसान तथा सुकम्बासीलाई वितरण गर्न जमिन अधिग्रहण गर्दा वा उपधारा (ग) बमोजिम सार्वजनिक हितका लागि राज्यले कुनै व्यक्तिको सम्पत्ति अधिग्रहण वा प्राप्त गर्दा वा त्यस्तो सम्पत्तिउपर कुनै अधिकार सिर्जना गर्दा कानुनबमोजिम क्षतिपूर्ति दिइनेछ । क्षतिपूर्तिको आधार र कार्यप्रणाली कानुनद्वारा निर्धारण गरिएबमोजिम हुनेछ ।
- (ङ) भूमिको उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्न, कृषिको आधुनिकीकरण र व्यवसायीकरण, वातावरण संरक्षण, व्यवस्थित आवास तथा सहरी विकास गर्न राज्यले कानुन बनाई भूमिको नियमन र व्यवस्थापन गर्न सक्नेछ ।

भूमिसुधारलाई सही अर्थमा व्यवहारमा लागू गराउन विगतमा संविधान बाधक बनेको छ । हदबन्दी लगाउन खोज्दा सम्पत्तिको हकलाई आधार बनाएर भूमिसुधार विथोलिएको छ । मौलिक अधिकार तथा निर्देशक सिद्धान्त समितिले अहिले प्रस्ताव गरेको व्यवस्थाले पनि फेरि त्यही गल्तीलाई निरन्तरता दिएको छ । नयाँ संविधानको अन्तर्वस्तु र महत्वपूर्ण मुद्दा भनेको अन्यायपूर्ण रहेको स्रोत साधनको वितरणलाई न्यायपूर्ण बनाउन सक्छौं कि सकैनौं भन्ने हो । यो मूल विषयलाई संविधानमा सम्वोधन नगर्ने हो भने यसले आधार तहका जनताको जीवनमा कुनै परिवर्तन नआउने निश्चित छ ।

भूमिसुधारको यो बहस वास्तवमै नेपाललाई साँच्चै रूपान्तरणको बाटोमा लैजाने वा केही सीमित कुलिन व्यक्तिको स्वार्थमा अधोगतितिर फर्काउने भन्ने बहस हो । जमिनमा हदबन्दी लगाई त्यसबाहेको जग्गा राज्यले विना क्षतिपूर्ति लिन सक्ने स्पष्ट व्यवस्था नहुने हो भने हामीले देशलाई साँचो अर्थमा रूपान्तरण गर्न सकैनौं । उत्पादनको साधन जमिनमा अन्यायपूर्ण तवरले पकड जमाएर बसे काको सम्पत्तिमाथिको अधिकार कि समग्र किसान परिवारलाई जमिनको अधिकार ? सीमित र अन्यायपूर्ण सम्पत्तिको अधिकारलाई लिएर फेरि पनि उत्पादक शक्तिहरुमाथि अझै अन्याय गरिनुहुन् ।

भूमि फरकखालको सम्पत्ति हो । यो प्राकृतिक साधन हो । उत्पादनको साधन जल, जड्गल, जस्तै भूमि पनि नितान्त निजी सम्पत्ति होइन र हुन सकैनै । यो हामीले चाहेर बढाउन पनि सकैनौं । अरु सम्पत्ति आर्जन गर्दै चयन गर्न सकिन्छ तर भूमिको क्षेत्रफल थपै भनेर थपैदैन । भूमिलाई अरु सम्पत्तिजस्तै गरी हेर्न, बुझ्न, विश्लेषण गर्न, व्याख्या गर्न मिल्दैन । उत्पादनको साधन सीमित व्यक्तिको हातमा गयो भने प्रतिस्पर्धा कम हुन्छ । प्रतिस्पर्धा भएन भने उत्पादकत्व घट्छ र मूल्य बढ्छ । उत्पादनका साधनमा जसले श्रम लगाउँछ, उसैको अधिनत्व भएमा उत्पादन बढ्छ । फेरि भूमिअधिकारको सम्बन्ध उत्पादनमा

मात्र छैन, यो व्यक्ति तथा परिवारको पहिचानको स्रोत पनि हो । त्यसैले खेती गर्नेको जमिनमा अधिनत्व चाहिन्छ, जमिनमा श्रम नगर्नेले खेती राख्न पाउँदैन ।

भूमिअधिकारलाई मौलिक हकमा राखिने सम्पत्तिको हकको बुँदासैगै जमिनमा भने हदबन्दी लगाई जोताहा तथा भूमिहीन किसानलाई वितरण गर्ने र हदबन्दीभन्दा माथिको जग्गाको क्षतिपूर्ति नदिने किटानी गर्नुपर्दछ । जुन कुरालाई प्रतिबन्धात्मक वाक्यका रूपमा राख्न सकिन्छ । त्यस्तै राज्यको दायित्वमा जसको जोत, उसको पोतका आधारमा क्रान्तिकारी भूमिसुधार गर्ने प्रतिबद्धता जनाइनुपर्दछ । भूमिहीन हदबन्दी लगाई त्यसमाथिको जग्गा राज्यले जफत गरी भूमिहीन तथा साना किसानलाई वितरण गर्ने स्पष्ट व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।

आधार जग्गाको उपलब्धता, मूल्य, उत्पादनको स्थिति साधसाथै एउटा परिवारले सामान्यतया आफ्नै श्रमले किति खेती गर्न सक्छ भन्ने नै हदबन्दीको आधार हुनुपर्दछ । राज्यको स्रोतसाधन सीमित वर्गमा नथुप्रियोस् त्यसको न्यायिक बाँडफाँट होस् । जमिनमा अत्याधिक श्रम लगाएर उत्पादन/पुँजी निर्माण गर्न सकियोस् भन्ने हो । भूमिसुधार किन गरिन्छ भन्ने कुरालाई विर्सेर भूमिसुधार हुनै सकैनै ।

क्षतिपूर्ति किन नदिने ?

हदबन्दीभन्दा बढीको जमिनमा क्षतिपूर्ति दिइयो भने धनीहरुको मात्रै सम्पत्तिमाथिको

कुरा हुन्छ, गरीबहरुको हुँदैन । राज्यले क्षतिपूर्ति दिएर भूमिसुधार गर्न सकैनै । स्रोत फेरि पनि हुने/खानेहरुको पकडमा पुग्छ, र अन्ततः जमिन फेरि पनि हुनेखानेकै हुन्छ । त्यसैले सामाजिक न्याय र आर्थिक उन्नतिका हिसावले पनि क्षतिपूर्ति दिइनु हुँदैन । हामीले जमिनदारलाई क्षतिपूर्ति दिएर भूमिसुधार गरि नै हाल्यौं भने पनि त्यसले शक्ति संरचनामा तात्त्विक भिन्नता ल्याउने छैन ।

हिजो गैरकानुनी वा राजा वा राणाबाट पुरस्कारका रूपमा पाइएका वा आफू शक्तिमा रहँदा शक्ति प्रयोग गरेर आफ्नो बनाइएका जमिनको क्षतिपूर्ति दिइने व्यवस्था कुनै पनि हिसावले न्यायिक हुँदैन । राज्यले क्षतिपूर्ति दिएर भूमिसुधार गर्न भनेको वास्तवमा व्यवहारमा नगर्न भनेको हा । क्षतिपूर्ति दिने हो भने भूमिसुधारको कुरा गर्नु बैकार छ ।

भूमिलाई अधिया, ठेक्का, हुन्डामा दिन नपाउने, बाँझो राख्न नपाउने, हलिया, कमलरी, कमैया, हरुवा, चरुवा राख्न नपाउने तर औपचारिक श्रम नियमावली अनुसार उचित तथा न्यायोचित ज्याला दिएर खेती गर्न पाउने र यसका लागि आफै खेतीमा संलग्न हुनुपर्ने व्यवस्था जरुरी छ । अर्को पेशा गर्ने तर आफ्नो खेती अरुलाई दिने र श्रम शोषण गर्ने व्यवस्था रहनु हुँदैन । जसले खेती गर्दैन, उसका लागि घरबासको मात्र जमिनको

हदबन्दी हुनुपर्छ । त्योभन्दा बढी जमिन राख्ने प्रावधानले अहिलेको जमिनको उत्पादकत्व बढाउदैन ।

शासनसत्ता, प्रशासन, उच्चोग-व्यापार सबैतिर अझै पनि हिजोका र आजका ठूला भूमिपतिकै बाहुल्य छ । हिजो जमिनदार नै कानुन बनाउने ठाउँमा थिए र आज पनि मूलतः उनीहरू नै छन् । आफैले कानुन बनाएपछि आफैले नै जमिन बढी राख्ने नै भए । हिजो नै स्रोत वितरणमा असमानता भयो । त्यसैलाई कानुनले संरक्षण गरियो । यस अन्यायलाई नसच्याई कसैको व्यक्तिगत सम्पत्ति हनन गर्न पाइँदैन भन्ने तर्कसँग सहमत हुन सकिँदैन । हिजो गरीबसँगै जग्गा खोसिँदाचाहिँ किन यही प्रश्न गरिएन ? के हामी पूर्व राजा ज्ञानेन्द जसको अजारौ विगाहा जग्गा छ, पूर्व अञ्चालाधीशहरु जसको सयौं विगाहा जमिन छ । उनिहरु जस्ता सयौं जमिन्दार छन् । उनीहरुलाई पनि जग्गाको क्षतिपूर्ति दिन्छौ ? करिब १० लाख भूमिहिन परिवारको सम्पत्ति माथीको अधिकारको ग्यारेण्टी हदबन्दी भन्दा बढि रहेको जग्गाको क्षतीपूर्ति दिएर हुन सक्दैन ।

अहिले श्रम एउटासँग र पुँजी अर्कोसँग छ । श्रम र पुँजीको मिलन छैन । श्रमशक्ति बन्धनमा छ । अहिलेको श्रमलाई स्वतन्त्र र पुँजीको सक्रियताका लागि पनि जमिनमाथिको अधिकार वास्तविक जोताहा किसानको हुन आवस्यक छ । यसका लागि हदभन्दा बढि जग्गाको क्षतिपूर्ति दिइने व्यवस्था हुनुहुँदैन । हदबन्दीभन्दा बढी जग्गाको क्षतिपूर्ति दिनुपर्दछ, भनेर धुमाएर भन्नुभन्दा म भूमिसुधारको पक्षमा भनेर सिधै भन्दा बढी इमानदारिता हुन्छ । हैन, भूमिसुधार गर्नुपर्दछ, र यो राज्य रुपान्तरणमा अनिवार्य छ, भन्ने हो भने हदबन्दीमाथिको जग्गाको क्षतिपूर्ति दिने कुरा हुनै सक्दैन । न्यायिक हदबन्दी तोकिसकेपछि त्यसभन्दा माथिको जग्गाको क्षतिपूर्ति किन दिने ? कसको के क्षति हुन्छ, र क्षतिपूर्ति दिने ? क्षतिपूर्ति त त्यसलाई दिनुपर्दछ, जसको जग्गा हिजो सामन्तहरुले जबर्जस्ती खोसेका छन्, लुटेका छन् र विभिन्न बहानामा खोसिएको छ । क्षतिपूर्ति दिने नै हो भने

घरबासविहीन, नाममात्रको ज्याला, जग्गामा श्रम गरेर पनि खेतीविहीन बनेकालाई दिनुपर्दछ ।

क्षतिपूर्तिले अहिलेका जमिनदारलाई अझै धनी बनाएर लैजान्छ भने गरीबलाई अझै गरीब । यसले शक्ति संरचनामा कुनै फरक ल्याउँदैन । अहिले राज्यले पैसा दिएर किन्तु भनेको आखिर गरीबले ऋण लिएर जग्गा किन्तु जस्तै हो । पैसा भए अहिले पनि जग्गा किन्तु जति पनि पाइँन्छ । नयाँ सविधान बनाउनु पर्दैन ।

**न्यायिक हदबन्दी तोकिसकेपछि
त्यसभन्दा माथिको जग्गाको
क्षतिपूर्ति किन दिने ? कसको
के क्षति हुन्छ र क्षतिपूर्ति दिने
? क्षतिपूर्ति त त्यसलाई
दिनुपर्दछ, जसको जग्गा हिजो
सामन्तहरुले जबर्जस्ती खोसेका
छन्, लुटेका छन् र विभिन्न
बहानामा खोसिएको छ ।**

कम खेतियोग्य जग्गा राज्यले किनेर जग्गा नहुनेलाई बेच्ने भूमिसुधारले हामीलाई कहाँ पुऱ्याउँछ ? हामीले यो रकम भूमि र कृषि क्षेत्रमा लगाउन सक्यै भने देश धनी हुँदै जान्छ । सबैले फाइदा पाउँछन् ।

यदि हामीले जमिनदारलाई क्षतिपूर्ति दियौ भने अहिले वितरणमा आएको जग्गा केही वर्षपछि फेरि त्यही कुलिन वर्गको हातमा पर्दै । राज्यले आफैनै जग्गा किनेर गरीबलाई दिने कुरा विडम्बनापूर्ण छ ।

राज्यले ठूला जमिनदारबाट जग्गा खोस्न र गरीब भूमिहीन तथा किसानलाई वितरण गर्न सक्ने भूमिसुधार आवश्यक छ । जग्गामा हदबन्दी लगाउने, मोहीहरुलाई मोहियानी हक दिने वा आधा जग्गाको स्वामित्व दिने, तोकिएभन्दा बढी कुत लिन नपाउने र जोतिरहेको जग्गाबाट किसानलाई

निकाल्न नपाउने कुरा र सामन्ती भूसम्बन्धलाई फेर्ने कुराहरु यसभित्र पर्दछन् ।

असमान भूमि वितरण गरिबीको कारण हो । यसले ग्रामीण समुदायका ठूलो सङ्घयाका मानिसमा उत्पादनका साधनमा पहुँच र नियन्त्रणको अभाव रहेको छ । यसले समग्र आर्थिक विकासको प्रक्रियालाई रोकेको छ । जब ठूलो सङ्घया र आधारभूत तहका जनतालाई राष्ट्रिय अर्थतन्त्र निर्माणको प्रक्रियामा भाग लिनबाट विच्छिन्न गरिन्छ, त्यसबेला समग्र आर्थिक विकास अवरुद्ध हुन पुग्छ ।

ठूला जमिनदारहरुसँग उत्पादक र अनुत्पादक (राम्रा र नराम्रा) दुवैखाले जग्गा छ । तिनीहरुसँग भएका केही मलिलो र उब्जाउ, सिंचाई सुविधा राम्रो भएको, बजारबाट नजिक, सडक सुविधा पुरेका छन् त केही भिरालो, सुख्खा, विग्रिएको माटो, वनका बीचमा, लडेका, पडेका जग्गा छन् । तिनीहरु बजार नजिक पनि छैनन् । हदबन्दी भन्दा बढिको जग्गा लिने भनेको उब्जाउ नहुने धेरै मेहनत पर्ने जग्गा हो । क्षतिपूर्ति लिएर राम्रा मूल्यमा गरीबलाई कम गुणस्तरको जग्गा टाँसो लगाउने खतरा रहने हुँदा गरीब भने भन् भन् गरीब बन्दै जान्छन् ।

यो व्यवस्था न्यायिक हिसावले र नीतिगत हिसावले पनि ठीक छैन । यसले जनमुखी नीतिलाई पूरै अवज्ञा गर्दछ । हदबन्दीमाथिको जग्गामा क्षतिपूर्ति दिनु भनेको त सबै अपराध र पहिलेका जमिनदारका कुकूत्यलाई आममाफी दिएको जस्तो भयो । यो त जमिनदारलाई पुरस्कृत गर्ने काम भयो । इतिहासमा गलत शासन लादेर लिइएको जग्गा किन्ते ? आफैनै जग्गा आफै किन्ते ? उदाहरणका लागि थारुको जग्गा हिजो जसले खोस्यो, उसैबाट किन्ते ? यो अति अन्यायपूर्ण भयो ।

भूमिको अहिलेको वितरण अवस्था अन्यायपूर्ण छ । ५ प्रतिशत धनीले ३७

प्रतिशत भूमि कब्जामा राखेका छन् । १० लाख २० हजार सुकुम्बासी छन् । धनी र गरीबको खाडल बढदो छ । हिजो राणा शासन कालदेखि नै जमिनबाट वास्तविक किसानलाई धपाउने षडयन्त्र आजसम्म पनि रोकिएको छैन । यसो हुँदा पुरानो राजनीतिक संरचना अन्त्य गरेर, अन्याय र शोषणलाई कम गर्न नयाँ संविधानमा भूमिको पुनर्वितरणसम्बन्धी सवाल नै सम्झौताको मुख्य सवाल बन्नुपर्दछ ।

गास, बास, कपास जस्ता आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्न र व्यावसायिक खेतीतरफ प्रोत्साहित गर्नका लागि भूमिको पुनर्वितरण गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । जातीय र वर्गीय विभेद नीतिहरू र परम्परागत स्वामित्वका कारणले असुरक्षित किसानलाई सुरक्षित गर्न मोहियानी व्यवस्था कायम गर्ने कुरा पनि संविधानमा नै पर्नुपर्दछ । भूमि पुनर्वितरणका लागि हामीजस्तो गरीब देशले क्षतिपूर्तिको प्रावधान राख्नाले हामीले भूमिसुधार गर्न सक्दैनौ । हाम्रो भूमिसुधारले यसैलाई अड्काएर राख्नेछ । क्षतिपूर्ति पाउनुपर्ने जमिनदारको संवैधानिक अधिकारको व्यवस्था गर्दा सबैको आवास अधिकार, किसानको खेती गर्ने जग्गा पाउने अधिकार कुण्ठित हुन्छ ।

क्षतिपूर्ति दिने विषयमा स्पष्टरूपमा यस्तो व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुन्छ :

- (क) कानुनबमोजिम हदबन्दीभित्र भएको जग्गाको क्षतिपूर्ति दिने ।
- (ख) हदबन्दीभन्दा माथि भएको जमिनको क्षतिपूर्ति नदिने ।
- (ग) हदबन्दीभित्र वा बाहिर जे भए पनि गैरहाजिरी जग्गाको पनि क्षतिपूर्ति नदिने ।

नयाँ संविधानमा जमिन स्वामित्वमा राख्नेले नै खेती गर्नुपर्दछ अथवा जसले खेती गर्दै, त्यसैलाई मात्र खेतीयोग्य जमिन राख्ने अधिकार किटानी गर्नुपर्दछ । खेतीयोग्य जमिनमा पनि हदबन्दी तोकिएर मात्र त्यस भित्रको जग्गामा क्षतिपूर्ति दिइनु पर्दछ र खेतीयोग्य जमिन दोस्रो व्यक्तिलाई जोतभोग गराउन नपाईने व्यवस्था हुनुपर्दछ । ●

अन्तिमार्ता

उत्कृष्ट किसान सम्मेलन गर्नुपर्दछ

■ हुकुम राम बंदरा

नेपालकै पहिलो कृषि इन्जिनियर

नेपाली भूमि अधिकार क्षेत्रको समस्या के हो ?

- यहाँ भूमिसुधारका नाममा स्वामित्व हस्तान्तरण गर्ने कार्य भयो तर उत्पादकत्व बढाउने कुनै कार्यक्रम ल्याइएन । कागजमा मात्र स्वामित्व हस्तान्तरण भयो तर हुनुपर्नेको हातमा स्वामित्व गएन । हस्तान्तरण बाबुबाट छोरामा भयो । धनीबाट गरीबमा गएन ।

अबको संविधानमा के गर्नुपर्दछ त ?

- हामीले जहिले पनि गरीबीको रेखामुनि रहेकाको कुरा गर्याँ तर कहिले पनि तिनीहरूलाई गरीब बनाउने को हो भन्नेबारे कुरा गरेनौ । त्यसैले गरीबीको रेखामुनि रहेकाको कुरा धेरै भयो, अब धनी मानिसको कुरा गर्नुपर्दछ । अर्थात् गरीबीको रेखामुनि हैन, कुबेर रेखामाथिको कुरा नगरी भूमि समस्या समाधान हुदैन ।

तपाईंको मतलब ?

- कुरा स्पष्ट छ, जो गरीब छ, उसले दिनरात काम गरेर खाएको छ । उसका कारण मुलुकमा कुनै समस्या छैन तर जो धनी छ ऊ काम गर्दैन र जग्गा पनि उही ओगदछ । यस्ताका कुरा हामीले कहिले गर्याँ खोइ ?

गरीब किसानलाई उकास्न के गर्नुपर्दछ ?

- किसानलाई भूमि दिनु पर्दछ । खेती नगर्नेले जग्गा अद्याएर बस्नु हुदैन ।

७५ जिल्लाका उत्कृष्ट किसान

खोज्नुपर्दछ । अनि उनीहरूलाई एक ठाउँमा भेला गराएर उनीहरूका समस्या र आइडिया, योजना आदिबारे धारणा आदानप्रदान गर्नुपर्दछ । उनीहरूले जे भन्दैन, त्यसैका आधारमा भूमि नीति बन्नुपर्दछ । यहाँ त कृषि कार्यालय, भूमिसुधार कार्यालय आदिले केही गर्दै भन्ने भ्रम छ, त्यसले केही गर्दैन । केही गर्दैन भने मेहनती किसानले गर्दैन ।

यसको मतलब सरकारले अहिलेसम्म केही गरेन ?

- विज्ञान र प्रविधिलाई छायाँमा पारियो । राजनीतिले यसलाई अपहेलना गर्यो । किसानका लागि उपयुक्त प्रविधि के हो भन्नेबारे सोचिएन । त्यसैले हामीलाई धनमुखी हैन, जनमुखी योजना चाहिन्छ ।

अबको संविधानले छुटाउनै नहुने कुरा के हो ?

- जसले खेती गर्दैन, उसको जग्गा क्षतिपूर्ति दिएर किसानलाई दिनुपर्दछ । अनि खेती गर्नेले निश्चित अवधिमा पैसा चुक्ता गर्नेगरी त्यो जमिनमा खेती गर्न पाउनुपर्दछ । समग्रमा धनीले जहाँबाट जसरी पनि ल्याउँछ, अब गरीबका लागि सोच्नुपर्दछ । ●

भूमिसुधार नगरी नहुने केही काम

■ जगत देउजा

कि सानलाई जग्गा भूमिसुधारको आधारभूत र पहिलो सर्त हो । जसले आफै खेती किसानी गर्ने हो उसले आवश्यक जग्गा पाउनुपर्दछ र खेती नगर्ने हो भने जग्गा पनि छोड्नुपर्दछ । खेती नगर्नेलाई कुनै पनि सर्तमा जग्गा दिनु हुँदैन ।

जमिन आफ्नो अधिनत्वमा राख्ने, त्यसको उत्पादनको हिस्सा खाने तर खेती नगर्ने समुदायलाई जग्गाबाट बिदाई गर्नुपर्दछ । जो खेती गर्न चाहन्छन्, उनीहरुलाई स्वागत गर्नुपर्दछ । जमिनको स्वामित्व नै श्रममा आधारित हुनुपर्दछ ।

महिला किसान जसले कृषि क्षेत्रमा ६० प्रतिशत योगदान गरिरहेका छन्, उनीहरुलाई जमिनको अधिनत्व प्रदान गरिनुपर्दछ । महिलालाई निर्णायक तहसम्म पहुँच बढाउन भूमिअधिकारको महत्व छ । जसले उनीहरुलाई स्वतन्त्र, स्वाभिमानी र सबल बनाउँछ । महिला किसानलाई जमिनको मालिक बनाएपछि मात्र नयाँ समाज निर्माण सम्भव छ । कोही पनि किसान महिला भूमिहीन बन्न नपर्ने स्थिति निर्माण हुनुपर्दछ ।

भूमिसम्बन्धी सबै समस्या हल गर्न र यसको न्यायोचित वितरण र सही व्यवस्थापनका लागि एकिकृत भूमि ऐन निर्माण गरी लागू गरिनुपर्दछ । अब थोत्रिएका, एकापसमा बाभिएका र अति पुरानो सन्दर्भमा बनाइएका टुके ऐनबाट नेपालको भूमि व्यवस्थापन सम्भव ह्यैन ।

हदबन्दी भन्दा बढीको जग्गाको कुनै पनि हिसाबले क्षतिपूर्ति वा मुआव्जा दिनु हुँदैन । हदबन्दीभित्रको जग्गा भूमिसुधार र अन्य सार्वजनिक हितका लागि अधिग्रहण गर्दा उचित क्षतिपूर्ति वा मुआव्जा दिनुपर्दछ । सबैलाई सुरक्षित आवास भूमिसुधारको लक्ष्य हुनुपर्दछ । हामीले जथाभावी र कुनै व्यवस्थित योजनाविना जग्गा बाँझ छोड्नु पर्दछ । आवास भनेको केवल घडेरी बाँझनु हैन । हामीले सुरक्षित ठाउँमा घडेरीका साथै आवासका लागि आधारभूत खानेपानी, बाटो,

विजुली, सुरक्षा आदिको पनि प्रत्याभूति हुने गरी व्यवस्थापन गर्न आवश्यक छ ।

खेती नगर्नेले खेतीयोग्य भनेर छुट्याइएको जग्गा किन्न नपाउने र खेती गरिरहेकाले खेतीयोग्य जग्गा बेच्न नपाउने हुनुपर्दछ । गैरहाजिरी जमिन छ भने खेती गर्न चाहनेलाई हदबन्दीभित्रको त्यस्तो जग्गा दिनुपर्दछ । खेती गर्न नचाहनेलाई न्युनतम हदबन्दी १० कट्टाभन्दा कम तोकी जमिन राख्न पाउने गरी अरु जमिनको हक हस्तान्तरण गर्नुपर्दछ ।

खेतीयोग्य जग्गामा सबैखाले निर्माणको काम तुरन्त रोकिनु पर्दछ । खेतीयोग्य क्षेत्र, उद्योग क्षेत्र, आवास क्षेत्र, सामुदायिक वा सार्वजनिक क्षेत्र, बन क्षेत्र जस्ता विभिन्न क्षेत्रमा जग्गा वर्गीकरण गरिनुपर्दछ । यसरी छुट्याइएको खेतीयोग्य जग्गामा पनि के खेती गर्ने हो त्यसअनुसार छुट्टै तवरले विभाजन आवश्यक छ । हामीलाई कुन उत्पादन कति चाहिने हो ? धान कति चाहिने हो ? गहुँ कति चाहिने हो ? फलफूल

कति चाहिने हो ? तरकारी कति चाहिने ? सबै हिसाब गरेर उत्पादन क्षेत्र किटानी गरेर जान ढिला भइसक्यो । किसान र कृषि काम गर्ने श्रमिकको अधिनत्व र पहुँचमा जमिन पुच्याउने र उपयोगको आधारमा जोनिङ्गसहित भूउपयोग र कृषिसुधारको काम गर्न आवश्यक छ । यसका लागि दीर्घकालीन भू-उपयोग नीति निर्माण गरी लागू गरिनुपर्दछ ।

किसान, जमिनदारको के/कति जग्गा छ, एकिन तथ्याङ्ग लिनुपर्दछ । यसरी तथ्याङ्ग लिँदा कोही कसैले दिएको विवरणभन्दा परक जग्गा पाइएमा राज्यले मुआवजाविना लिनसक्ने कानुन बनाउनुपर्दछ । जग्गासम्बन्धी सम्पूर्ण रेकर्ड कम्प्युटराइज्ड गर्नको साथै यी सूचनलाई सञ्जालीकरण गर्नुपर्दछ ।

हदबन्दी तोक्ने आधार जग्गाको उपलब्धता, गुणस्तर र मूल्यलाई बनाइनुपर्दछ । यसरी हदबन्दी तोक्दा बढीमा २हेक्टर वा ३ विगाहा (एक परिवारका लागि, परिवार भन्नाले एक सरोलमा बस्ने सबैलाई मान्नुपर्दछ) भन्दा बढी तोकिनु हुन्न । न्युनतम हदबन्दी १० कड्डा तराईमा र पहाडमा ५ रोपनी तोकिनुपर्दछ । किसानले त्यसभन्दा तलको जग्गा बेच्न नपाउने हुनुपर्दछ । एक व्यक्ति एक लालपूर्जाका साथै नागरिकतामा लालपूर्जा लिइएको छाप लगाउने र पिन नम्बर व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

सबै भूमिहीन किसान र कृषिश्रमिकलाई उपलब्ध जग्गाबाट साना किसान बनाउन सकिन्छ । किसानी गर्ने कोही पनि भूमिहीन बन्नु नपर्ने र कोही पनि आवासको अधिकारबाट विच्छिन्न नहुने स्थिति ल्याउन सम्भव छ । भूमिहीन, सुकूम्बासी र किसानको स्पष्ट परिभाषा गरेर अगाडि बढ्न जरुरी छ । भूमिहीनलाई जग्गा दिँदा गुणस्तरयुक्त र १२ महिना खाना, शिक्षा, स्वास्थ्य आदिलाई पुग्ने गरी आवश्यक छ ।

स्थानीय पदाधिकारीको सिफारिस, जग्गाधनीको मञ्जुरी र स्थलगत प्रतिवेदनसमेत आधार लिई ३ वर्षदेखि लगातार जमिन जोतिआएका किसानको लगत लिई मोहियानी हकको प्रमाणपत्र दिनुपर्दछ । यसरी एक पटक जोतभोगको आधारमा स्थलगत टोली खटी मोहियानी हक दिएपछि उप्रान्त मोहियानी नलाग्ने व्यवस्था हुन आवश्यक छ । कसैले अरुलाई खेती गराउने हो भने स्थानीय निकायमा रेकर्ड अनिवार्य रहने गरी तोकिएको न्युनतम ज्याला दिएर खेती गराउनुपर्दछ ।

बाँझो जग्गा राख्न बन्देज हुनुपर्दछ । उद्योग धन्दाको नाममा राखिएका जग्गा सोही काममा प्रयोग भएको नपाइएमा त्यस्तो जग्गा खोसेर उत्पादनका लागि प्रयोग गर्नुपर्दछ । १ वर्षभन्दा बढी खेतियोग्य जग्गा बाँझो राखेको पाइएमा त्यस्तो जग्गा

स्थानीय निकायले लिई उत्पादन वृद्धिका काममा लगाउनुपर्दछ ।

जमिनदारितामा आधारित सबैखाले शोषणकारी प्रथा अन्य गरी किसानी काम गर्ने सबै परिवारलाई खान पुग्ने जमिन राज्यले उपलब्ध गराउनुपर्दछ ।

गुठी प्रथा र गुठी संस्थान खारेज गर्नुपर्दछ । मठमन्दिरको व्यवस्थापन संस्कृति मन्त्रालयको जिम्मामा दिई स्थानीय सरकार र समुदायमार्फत् व्यवस्थित गर्नुपर्दछ । खेती नभइरहेको जग्गा स्थानीय सास्कृतिक समूहको अधिनत्व हुने र सामूहिक व्यवस्थापन गर्ने गरी दिनुपर्दछ । खेती भइरहेको जग्गा जोताहा किसानको नाममा रैतानी गरिनुपर्दछ ।

चुरे क्षेत्रमा वर्षोंदेखि बसिआएका सुकूम्बासीलाई त्यहींको जग्गा उपलब्ध गराई चुरे क्षेत्रको संरक्षणका लागि नयाँ नीति ल्याउनुपर्दछ । थोरै जग्गा भएका किसान वा भूमिहीनका लागि उपयुक्त विकल्पसहित स्थानान्तरणको व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।

भूमि अड्डाहरु एकिकृत गरी एउटै बनाउनुपर्दछ । भूमिसम्बन्धी आधारभूत काम सबभन्दा तल्लो निकायले गर्न सब्ने अधिकार दिइनुपर्दछ । भूमि व्यवस्थापनका लागि भूमि तथा कृषिसम्बन्धी प्राविधिक ज्ञान भएका जनशक्ति परिचालन गर्न आवश्यक छ ।

आदिवासी जनजातिले परम्परागतरूपमा चर्चिदै आएका एवम् संरक्षण गर्दै आएका सामुदायिक भूक्षेत्रलाई (चरन, खोरिया इत्यादि) सम्बन्धित जनजातिको सामूहिक अधिकार स्थापित हुने कानुनी व्यवस्था गरिनुपर्दछ । आदिवासी क्षेत्रका वन र कृषि क्षेत्र सीमाङ्कन गरिनुपर्दछ ।

किसानमा साक्षरता र अन्य शैक्षिक कार्यक्रमलाई पनि जोडेर लैजान आवश्यक छ । भूमिसुधारसँग कृषिको काम जोडेर लाने साथै कृषि र भूमिबीचको कामको संयन्त्र कसरी मिलाउने भने कुरा गर्न आवश्यक छ । ●

नयां संविधान र भूमिसुधारको सवाल

■ कल्पना सुवेदी (पण्डित)

आधुनिक नेपालको निर्माणसँगै स्थापित भूमि सम्बन्ध, त्यसबाट निर्देशित सामाजिक सम्बन्ध र वर्तमानमा देशले अखित्यार गर्नुपर्ने नीतिको समीक्षा विभिन्न क्षेत्रबाट भइरहेको छ । राष्ट्र निर्माणको प्रक्रियामा शासक वर्गले शासकीय फाइदाअनुरूप नै जमिन वितरण गरेका हुन्छन् । नेपालमा पनि विभिन्न समयमा राजा, राणाले शासकीय फाइदाअनुरूप नै जमिनको वितरण गरेको प्रमाण हाम्रा अगाडि छन् ।

यसअनुरूप नै विभिन्न प्रकारका भूस्वामित्व प्रणालीको विकास भए र समयको अन्तरालमा ती प्रणाली विस्तौरै खारेज हल्मसूदै पनि गए । ती प्रणाली शासक वर्गको इच्छाअनुसार स्थापित भएका हुँदा आफैंमा विभेदकारी थिए र जसका विरुद्ध समय-समयमा आवाज पनि उठे । फलस्वरूप विभिन्न समयमा त्यस्ता विभेदकारी नीतिले त्याएका समस्या निरुपण गर्ने प्रयास बेला-बेलामा सरकारहरुद्वारा भइआएको पनि देखिन्छ । तर विभिन्न समयमा गरिएका त्यस्ता सुधारात्मक प्रयास एकातर्फ आफैंमा कम सुधारमुखी थिए भने अर्कोतर्फ अगाडि सारिएका ती योजना पनि सही ढड्गबाट कार्यान्वयनन हुन सकेन् ।

यसरी ऐतिहासिक समयमा निर्धारित जमिनसँगको सम्बन्धले वर्तमान अर्थराजनीतिक सरचनामा पनि प्रभाव पारेको निष्कर्ष धेरैको छ । अर्थात् जो हिजोठूला ठूला जमिनका मालिक थिए, आज तिनीहरूकै आर्थिक र राजनीतिक स्थान उच्च छ । यसका साथै अनियन्त्रित जनसङ्ख्या वृद्धि र अनियन्त्रित वसोवासको

अवस्थाले गर्दा भूमिसम्बन्धी विभिन्न समस्या वर्तमान अवस्थामा देखिन्छन् । ठूलो सङ्ख्यामा मानिस कृषिमा संलग्न हुँदा पनि उत्पादकत्वमा वृद्धि हुन नसक्नु र भूमिहीन किसानहरु ठूलो सङ्ख्यामा हुनाले भूमि नेपालमा एउटा महत्वपूर्ण समस्याका रूपमा रहिआएको छ ।

वर्तमान संविधान लेखनको अवसरमा संविधानमा कस्तो प्रकारको भूमि नीति अखित्यार गरिनुपर्छ भन्ने सवाल विभिन्न कोणबाट अगाडि उढौ आएका छन् । नेपालको २०६३ सालमा जारी गरिएको अन्तरिम संविधानको भाग ३ अन्तर्गत धारा १९ को उपधारा ३ मा “वैज्ञानिक भूमिसुधार कार्यक्रम लागू गर्दा... कानुनबमोजिम क्षतिपूर्ति दिइनेछ” भनी उल्लेख छ ।

त्यसैगरी सबैजसो राजनीतिक पार्टीले पनि वैज्ञानिक भूमिसुधारलाई राजनीतिक स्थायित्वको महत्वपूर्ण आधार पनि मानेका छन् । यसरी अधिकारसम्बन्धी विभिन्न कोणबाट उठेका मुदालाई निम्न बुँदाका आधारमा अझ बढी प्रस्त्याउन सकिन्छ ।

- (क) जसको जोत उसको पोत,
- (ख) नेपाली नागरिकलाई बसोबासका लागि (घर बनाउनका लागि) जमिन उपलब्ध गराउनुपर्ने,
- (ग) हदबन्दीभन्दा बढी भएको जमिन बिनाक्षतिपूर्ति राज्यले जफत गरी भूमिहीन किसानलाई वितरण गरिनुपर्छ ।

जसको जोत उसको पोत भन्ने नारा नेपाली भूमि आन्दोलनको सुरुआत अर्थात् सन १९५० तिरबाटै चर्किएको मुद्दा हो । जसलाई

त्यतिबेलाका राजनीतिक दलहरूले चक्रोसँग उठाएका पनि थिए, जसको निरन्तरता वर्तमान राजनीतिक बहसमा पनि भइरहेको पाइन्छ । यसबाट भूमि ओगट्ने प्रक्रियामा कमी आइ उत्पादन वृद्धि हुने ठहर उनीहरुको छ ।

यस सन्दर्भमा कतिपय जमिनमा स्वामित्व जोत्तेहरूकै हुनुपर्छ भन्ने माग जायज भए पनि यसलाई गहिरोसँग विश्लेषण गर्नु जरुरी देखिन्छ । किनभन्ने कतिपय अवस्थामा यस्ता अधिकारका सवाल सैद्धान्तिकत्वरले राम्रा मानिए पनि नेपालको सम्बन्धमा विभिन्न किसिमका व्यावहारिक कठिनाई देख्न सकिन्छ । विशेषगरी नेपालमा भूमिमा लगानी गर्नेको सङ्ख्या धैरै छ । सहरमा सानोतिनो नोकरी गरेर वा विदेशबाट ल्याएको पैसा जमिनमा लगानी गर्ने प्रचलन पनि नेपालमा व्यापक छ ।

जग्गाको मूल्य चाँडै बढने हुँदा पनि भूमिप्रतिको आर्कषण बढन गएको हो । प्रथमतः यस्तो भूमिमा लगानी गर्ने प्रक्रियालाई हतोत्साहित गर्नुपर्नेसमेत देखिन्छ । एकासि जसको जोत उसको पोत भनिदिँदा वा उनीहरुलाई भूमिच्युत गरिदिँदा पनि यसले सामाजिक न्यायको प्रत्याभूति नदिन सक्छ । र, धैरै साना वर्गका मानिसको जीवनमा पनि नकारात्मक असर पार्न सक्छ । तर यसो भन्दैमा भूमि ओगट्ने प्रक्रियालाई प्रोत्साहन दिनुपर्छ भन्ने कुरा भने पटकै होइन, बरु भूमिमा लगानी गर्ने प्रक्रियालाई हतोत्साहित गर्न अन्य उपाय अपनाउन जरुरी छ ।

केही भूमि अधिकारकर्मीले नयाँ संविधानमा प्रत्येक नेपालीलाई घर बनाउने जमिनको सुनिश्चितता हुनुपर्नेमा जोड दिएका छन् ।

देशभित्र आफ्नो स्वामित्वको घर हुनु प्रत्येक नेपाली नागरिकको अधिकार हो भन्ने कुरा पनि जायज हो तर यसभित्रका कठिनाईको समीक्षा अर्को त्यक्तिकै महत्वपूर्ण सवाल हो । यसरी सबैलाई घर बनाउने जमिन उपलब्ध गराउने दायित्व सरकारको हो भन्दा कतिपय अवस्थामा जमिन उपलब्ध गराइँदिंदा पनि घर बनाउन नसक्ने जनसदृश्याको ठूलो जमात छ ।

यसको जवाफ सरकारले घर पनि बनाइदिनुपर्ने भन्ने आउन सक्छ तर घर बनाइदिए पनि त्यसको संरक्षणको सवाल फेरि निस्कन सक्छ । यी कतिपय कुरा भन्दा न्यायसङ्गत लागे पनि कतिपय अवस्थामा व्यावहारिक कठिनाई देखिन्छ । यस्ता समस्याको उचित निरूपण आवश्यक छ ।

त्यसैगरी अन्तरिम संविधानमा लेखिएको क्षतिपूर्तिसम्बन्धी मुद्दा केही विरोधाभाषपूर्ण देखिन्छ । राज्यले तोकेकोभन्दा बढी जमिन ओगटेको खण्डमा त्यो जमिनमाथि राज्यको स्वतः अधिकार हुन्छ, त्यहाँ कुनै प्रकारको क्षतिपूर्तिको सवाल आउदैन । हदवन्दीभन्दा बढी जमिन ओगट्नेहरुबाट जमिन जफत गरी भूमिहीन किसानलाई बाँड्नु राज्यको दायित्वअन्तर्गत पर्ने कुरा हो, जसमा राज्यले हात कमाउनुपर्ने अवस्था देखिदैन ।

समग्रमा वैज्ञानिक भूमिसुधार विभिन्न कोणले अति आवश्यक मुद्दा हो । जमिनको उत्पादकत्वमा देखिएको हास कम गर्न अथवा उत्पादकत्व बढाउनुका साथै सामाजिक न्याय प्रत्याभूतिका लागि पनि यस्तो प्रकारको सुधार आवश्यक छ । एकातर्फ भूमि अधिकारको मुद्दाले भविष्यमा राजनीतिक अस्थिरता त्याउन सक्ने देखिन्छ भने अर्कातर्फ यसलाई नै राजनीतिकरण गरेर समाजमा अस्थिरता त्याउन सक्ने खतरा पनि देखिन्छ ।

त्यसैले विभिन्नथरिका अधिकारबारे बहस चकिदै गर्दा त्यसका सकारात्मक तथा नकारात्मक दुवैथरिका निर्झर्षबारे बहस हुन् यहाँ जरुरी देखिन्छ । जसले गर्दा अब लेखिने संविधानमा भूमि अधिकारसम्बन्धी रचनात्मक विचारले स्थान पाउन सकोस् । राम्रा राम्रा कानुन बने पनि त्यसको उचित कार्यान्वयन हुन नसक्नु नेपाल र नेपालीको नियति बनिसकेको छ । अब बन्ने कानुन राम्रा बनोस् र कार्यान्वयन पनि राम्रो होस् । ●

वन र भूमिहीनको बढ्दो दुङ्द

वन क्षेत्रमा सुकुम्बासीले बस्ती बसाउन खोज्ने र वन कार्यालयले बल प्रयोग गरेर धपाउने, धम्क्याउने, कुट्ने र भुप्रोमा आगो लगाई भएका हाँडोभाँडो जलाइदिने घटना विगत देखीकै पुरानो समस्या हो तर केही समय यता यि घटनाहरु अझै चर्को बन्दै आएका छन् । गएका दुई महिनामा मात्र यस्ता घटना पूर्वको उदयपुर्देखि पश्चिमको कञ्चनपुरसम्म नियमित जस्तै भएका छन् । अधिल्लो महिना मात्र कञ्चनपुरका विभिन्न बस्तीका पाँच सयभन्दा बढी घर जलाइएको थियो भने अरु करिब ४२ सय घरधुरी उठाउने उर्दी लगाइएको छ । घटनापछाडि घर न घाटका सुकुम्बासीले आफूहरुले नागरिकता सरकारलाई बुझाएर कि मर्ने, कि विदेशिने विचार गरेको नमीठो वेदना सुनाएका थिए । कहीं कतै टिक्न नदिएपछि के गर्ने? कसो गर्ने? उनीहरु अलमल र निराश थिए ।

यस्ता घटनाको लामो फेरिस्त छ, गएको वर्षात्मा सिरहाको गोविन्दपुरमा ६० भन्दा बढी घर जलाउनुका साथै परिवारको अशक्त सदस्यसमेतलाई कुटपिट गरिएको थियो । यही मङ्सिर १९ गते कैलालीको डुडेभाडी घटना निकै लामो समयदेखि किचोलिएर रहेको वन र सुकुम्बासीबीचको ढन्द्को विष्टोट त हो नै, त्योभन्दा पनि बढी भूमिसुधारको विफलताले निम्त्याएको दुष्परिणामका रूपमा यसलाई हेनुपर्दछ ।

यो घटनालाई लिएर विभिन्न कोणबाट चर्चा-परिचर्चा भइरहेका छन्, कसैले सुकुम्बासीको नाममा हुकुम्बासीले जग्गा कब्जा गर्ने खोजेको बुझेका छन्, कसैले जेसुकै मूल्यमा पनि वन र वातावरण जोगाउन उनीहरुलाई हटाउनु विकल्प थिएन भनेका छन् भने

कसैले बासका लागि नागरिकले विकल्प खोज्नु न्यायिक हो, सम्वाद गरेर वास्तविक सुकुम्बासी पहिचान गरी विकल्प दिनु पर्दथ्यो भनेका छन् । यी व्याख्या र विश्लेषण अनेकन भइरहाँदा निहत्था ६ जना गरीब जनताले एक टुक्रा घडेरीका लागि ज्यान गुमाउनपरेको छ । यो नेपाली इतिहासमै ठूलो र दुखद घटना हो ।

सरकारले गत वर्ष हलिया मुक्तिको घोषणा गरेको थियो तर आजसम्म पुनर्स्थापनाको नाममा सिन्कोसम्म भाँचेको छैन । हलिया मुक्तिको घोषणापछि मालिकहरुले बासका लागि दिएको थोरै जग्गाबाट समेत हलियालाई धमाधम निकालिदिएका छन् । सकुन्जेल ज्याला गरेर खाए पनि घाम-पानी र हुरीबतासबाट बच एउटा भुप्रो चाहियो, भुप्रो बनाउन २ हात भए पनि जमिन चाहियो । उनिहरु कहाँ गएर बस्ने? २०५७ सालमा मुक्त घोषणा गरिएका कमैया अझसम्म सबैलाई जग्गाको व्यवस्था गरिएको छैन । विभिन्न रडका कार्ड लिएर बसेको दश वर्ष वितिसकेको छ । खेतीपातीबाहेक अन्य रोजगारीको अवसर छैन । उनीहरु कहाँ जान्छन्?

संविधान निर्माणको कममा भूमिसम्बन्धी विषयमा देखिएका विवाद र चर्चाबाट शडिकत भई मोहियानी हक दिनुपर्ने अवस्था आउला भनेर जमिनदारले हजारौ मोहीले कमाइरहेको जग्गा खोसेका छन् । जमिन बाँझै राख तयार छन् तर अधिया र बटैयामा खेती गर्न दिन छोडिएको छ । आफ्नो जग्गा केही पनि नभएका अनि अरुको जग्गा कमाएर खाने किसान कहाँ जाने? प्रत्येक वर्ष जस्तो यी जिल्ला प्राकृतिक प्रकोपको पीडा बेहोर्दै आएका छन् । बाढी, पहिरो र डुवानका कारण यही वर्षमात्र हजारौ परिवारले घरबास गुमाएका छन् । उनीहरुलाई राहत दिने नाममा हेलिकोप्टरमा सयर गर्नेबाहेक उचित आवास योजना लागू गरिएको छैन, उनीहरु

कहाँ वस्थन् ? यसबाहेक तराईका यी जिल्लामा सुकुम्बासी समस्या पहिलेदेखि नै चर्को छ । समय वित्तै जाँदा यो सङ्ख्या स्वाभाविकरूपमा बढेर जाने नै भयो ।

यस्तो अवस्थामा सुकुम्बासीहरु वस्न पाइन्छ भनेर आउनुमा उनीहरुलाई केको दोष ? भनाई नै छ, विरालालाई पनि भ्र्याल ढोका थुनेर कृदा मान्छेलाई कोपर्न आउनु स्वाभाविक हो, यस्तै अवस्था हो, एक सातामा ३० हजारभन्दा बढी सुकुम्बासी बासका लागि ओइरिनु । यसले समस्या कति जटिल हुँदै गएको छ भन्ने देखाउँछ । सुकुम्बासीको समस्यालाई कुनै पनि दलले आफ्नो दलीय स्वार्थको विषय बनाउनुहुन्न भन्ने कुरामा पनि कसैले आँखा चिम्लन मिल्दैन । कुनै पनि एक दलले मात्र चाहेर जटिलभन्दा जटिल भूमिको समस्या समाधान हुन सम्भव छैन । तर कोही कसैले आहवान गर्दैमा यत्रो सङ्ख्यामा मानिस किन आयो होला भन्ने पनि हामीले बुझ्नु पनि त्यक्तिै आवश्यक छ ।

बासको अभावका अलावा बढो महङ्गी र घटो कामका कारण भन् भन् भोक र गरिबी बढैछ । सरकारी योजनाहरु सुकुम्बासी, भूमिहीन, मोही, साना किसान, कृषि श्रमिक जस्ता अत्यन्त गरीब परिवारमा लक्षित देखिएनन् । अहिले विकासका नाममा स्थानीय तहमा आएका पैसा अधिकांश बाटो निर्माणमा खर्च भएको पाइन्छ । छिमेकी भारतमा समेत यस्ता गरीब परिवारलाई मासिकरूपमा निश्चित किलो चामल, दाल, तेल र वर्षमा सय दिन कामको ग्राहणी गरिएको छ । हामीकहाँ यी वर्गलाई कुनै पनि नागरिकको व्यवहार गरिएको छैन । उल्टै उत्पीडन, दमन र शोषणमात्र थपिएको छ ।

यो समस्यालाई सुकुम्बासीले बन अतिकमण गरे भनेर मात्र बुझ्नेल समस्याको समाधान छैन । यो असमान भूमि व्यवस्थाबाट सिर्जित समस्या हो । भूमिसुधारसम्बन्धी आजसम्मका सबै प्रयत्न विफल हुनुको परिणाम हो । समस्याको जरो कारणलाई समाधान नगरी बस्ती जलाएर समस्या समाधान हुनुको

साटो भनै बल्किएर जानेछ । साँच्चै भन्ने हो भने जो भूमिअधिकारबाट वञ्चित छन् उनीहरु बनको अधिकारबाट पनि वञ्चित छन् । भूमिहीनहरु सामुदायिक बनको सदस्य (अपवादबाहेक) हुन पाएका छैनन् । भैहाले पनि त्यस्ता बनबाट उनीहरुले थोरै दाउरा ल्याउनेबाहेक अरु कुनै फाइदा लिन सक्दैनन् किनकि उनीहरुले ठाउँ र दानाको अभावमा पशुपालन गर्न सक्ने सम्भावना न्युन रहन्छ ।

असमान भूमि वितरण, अव्यवस्थित भूउपयोग र गरिबीको समस्यालाई सम्बोधन गर्नेतर्फ ठोस कदम नउठाएसम्म समस्याको निकास निस्कैदैन । सुकुम्बासी समस्याको समाधानतर्फ लाग्नुको सट्टा समाजको एउटा प्रभुत्व वर्ग जहिले पनि यी सुकुम्बासी होइनन्, जग्गा छैन, दिन सकिदैन भनेर समस्यालाई निषेध गर्दै आइरहेको छ । राज्यले चाहयो भने यो समस्याको समाधान सजिलो छ । हामी सजिलै सुकुम्बासीको पनि पहिचान गर्न सक्छौं, उनीहरुलाई दिने भूमि पनि खोजी गर्न सक्छौं । कुल परिवार र जनसङ्ख्यामध्ये चौथाईको सङ्ख्यामा रहे कालाई राष्ट्रियरूपमा बृहत् प्रयास नथाली दमन गरेर र भुप्रोमा आगो लगाएर समाधान गर्न सम्भव छैन । यसले द्वन्द्वमात्र बढाएर लैजान्छ ।

अर्को पक्ष, के बन क्षेत्र भनेर क्षेत्रफल ओगट्दैमा बातावरण जोगिन्छ ? त्यहाँ व्यवस्थितत्वरले रुख जोगाउन पैदैन ? डुडेभारीमा कुनै एउटा रुख काटिएको कसैले प्रमाणित गर्न सक्छ ? अनि एउटा भूमिहीनलाई बातावरण महत्वपूर्ण हुन्छ कि, टाउको लुकाउने भुपडी ? दिनानुदिन करोडौको काठ बेचिएको छ । सञ्चालित सयौं उद्योगले मापदण्डभन्दा बाहिर गएर बातावरण दूषित बनाइरहेका छन् । थोत्रिएका हजारौ गाडी धूँवाको मुस्लो उडाएर सडकमा गुडिरहेका छन् । यसबाटे सरकारलाई कुनै चासो छैन । बन कार्यालय कहिले बन तस्कर देखैन, देख्न त केवल सुकुम्बासी ।

बन क्षेत्र सबभन्दा बढी जग्गा हुनेहरुबाट नै कब्जा गरिएको छ । आफ्नो जग्गाको

साँध सिमानामा परेका बन क्षेत्रमा पर्ने र ऐलानी जग्गा सबभन्दा बढी जमिनदारहरुले नै ओगटेका छन् । सरकार उनीहरुलाई हटाउन सक्दैन । मोहियानी हक दिनुपर्ने डरले यो वर्षमात्र करिब १० हजार जोताहा किसानलाई जमिनबाट बेदखली गरिएको छ । यो किसानको हकहितका लागि कसैले बोलेन । भूमिहीन र मोहीले देशभरबाट शान्तिपूर्ण ढड्गबाट समस्या समाधानका लागि निवेदन र ज्ञापनपत्र मात्र आग्रह गरेका छन् तर त्यसको सुनुवाई भएको छैन । उचित बास दिन सकिएन, कमसेकम के गरीबको भुप्रोमा आगो लगाउने कार्य रोक्न पनि सक्दैनै ?

बास्तवमा नेपालको भूमि समस्या र यसमध्येको एउटा ज्वलन्त मुद्दा भूमिहीनताको समाधान अतिकमण र आकमण दुवैबाट सम्भव छैन । सम्वाद र राज्य अनि दलहरुको इमानदारी प्रयासबाट मात्र अरु भूमिहीनलाई मर्नबाट रोक्न सकिनेछ । सरकारले घटना सही थियो भनेर सावित गर्ने मेलोमा नलागी गल्ती स्वीकारेर थप समय नघड़िकै दुस्रोमा आगो लगाएर समाधान गर्न सम्भव छैन । यसले द्वन्द्वमात्र बढाएर लैजान्छ ।

निश्चित प्रक्रिया र बास्तविक सुकुम्बासीको समस्यालाई आमचासो र नैतिक एवं सामाजिक बहशको विषय बनाउदै नगर्दै बन कब्जा गरेर समस्याको हल हुनुको साटो अफै चर्कने सम्भावना रहन्छ । भूमिहीनको समस्यालाई समाधान गरेर राजनीतिक दलहरुले जनताको मन जिन सक्छन तर यस विषयलाई दलको अन्य स्वार्थ पुर्ती गर्ने माध्यम बनाईन हुँदैन । साथै बनबाट बारमबाट भुपडीमा आगो लगाएर पनि समस्याको समाधान हुँदैन । किनकी यो बन र जग्गामा सुकुम्बासीको पनि हक छ । यसको स्थायी समाधानको आधार के हो ? गृहकार्य गरेर कार्यानवयनमा जुट्न आवश्यक छ । ●

आत्मनिर्भर केन्द्रको सामाजिक लेखाजोखा

सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्रले वार्षिक सामाजिक लेखाजोखा २०६६ भाद्र १४ गते इशानी क्लब, रविभवन काठमाडौंमा आयोजना गर्यो । कार्यक्रममा संस्थाले वर्षभर गरेका काम, त्यसका उपलब्धि एवम् सिकाई तथा चुनौतीबारे अनुभव र विचार आदान-प्रदान गरिएको थियो । साथै आर्थिक वर्ष २०६५/६६ को बजेट र उपयोगिताबारे पनि चर्चा गरिएको थियो ।

यस आर्थिक वर्षमा ४२ जिल्लामा जारी आन्दोलनमा विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालनका लागि सहयोगी संस्थाहरुवाट रु. ३४,९६९,०९९/३४ प्राप्त भएकोमा रु. २७,५८३,१०४/५३ खर्च भएको थियो । कार्यक्रममा संस्थाका सबल र कमजोरी पक्षबारे पनि छलफल भयो ।

केन्द्रले सामाजिक लेखाजोखा वार्षिकरूपमा गर्दै आएको छ । सामाजिक लेखाजोखामा सरकारी निकाय, नागरिक समाज, राजनीतिक दल तथा पीडित समुदायको फरक आँखाबाट आएका सुझाव संस्था र आन्दोलनका लागि निकै उपयोगी हुने गरेका छन् । प्राप्त टीका-टिप्पणीलाई संस्थाले आगामी दिनमा काम गर्ने सन्दर्भमा मार्गनिर्देशनका रूपमा मनन गर्ने गर्दछ ।

क्षमता के भने ?

भूमिअधिकार आन्दोलन आधारभूत तहका जनताको मौलिकखालको आन्दोलन हो । यसले समाजमा व्याप्त गरिबी र अन्यायको चुरो कारण पक्डेर सचेत ढाँगले प्रहार गरिरहेको छ ।

- शशिकला दाहाल, कार्यवाहक अध्यक्ष आन्दोलनका कारण भूमि अधिकारबाट बञ्चितहरु देशव्यापीरूपमा सङ्गठित बनेका छन् । अधिकार यात्रामा जुटेका छन् । यो हरेक हिसावले सुखद हो । यसबाट गरीबहरुले परिवर्तनको नयाँ ढाँचा स्थापित गर्ने प्रयत्न गरिरहेका छन् ।

- जगत बस्नेत, कार्यकारी निर्देशक आत्मनिर्भर केन्द्रको लेखापाणालीमा विगतभन्दा आमूल परिवर्तन भएको छ । आर्थिक वर्ष समाप्त भएको डेढ महिनाभित्र लेखापरीक्षण सम्पन्न गरी सामाजिक लेखाजोखा गर्ने थोरैमध्येको संस्थामा यो केन्द्र पनि पर्दछ ।

- हरि पुडासैनी, लेखापरीक्षण गरीबहरुको पक्षमा काम गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय सञ्जालहरुसम्म हामी अझै पुग्न सकिरहेका छैनौं कि भन्ने लाग्छ ।

- विष्णु पोखरेल, स्रोत संस्था संयोजक

हाकिमले कति मिलाइदिउँ सुकदेव भने, मैलेचाहिँ पुरै हक नलिएसम्म छोड्नेवाला छैन भनें । पछि मोहीयानी हक वापतको आधा जग्गाको हक लिएरै छाँडे । यसको पछाडिको कारण संस्था हो ।

- सुकदेव चौधरी, गोवरडिया (दाढ)

भूमि मञ्च गठन भैसकेपछि हामी सबै क्षेत्री, बाहुन, मगर, थारु, सार्की, दमाई एकजुट भयौं । सुकुम्बासी वसेको ऐलानी जग्गामा केराको रुख रोपेर धनीहरुले यो जमिन मेरो हो भन्न छाडिएको छ ।

- माया फौज्दार, रूपन्देही आर्थिक प्रतिवेदन अझै मसिनो आउन आवश्यक छ ।

- राजकुमार बस्नेत, अभियानकर्ता, महोत्तरी हामी विभिन्न ठाउँमा छारिएर चिल्लीविल्ली भाएर बसेका थियौं । भूमिअधिकार मञ्चमा सङ्गठित भाएर ५ विघ्ना जग्गामा ६५ घर बसोबास गर्दै छौं । यो सबै एकताका कारण सम्भव भएको हो ।

- चण्डेश्वरी सदा, दौलतपुर, सप्तरी आत्मनिर्भर केन्द्र र मञ्चले गरेको काम उस्तैउस्तै भएकाले अभिलेखनमा दोहोरोपन आएको छ । काम छुट्टिन आवश्यक छ ।

- सोमप्रसाद भण्डारी, महासचिव, राष्ट्रिय भूमिअधिकार मञ्च नेपाल केन्द्रले सिक्कन लायक अभ्यास पस्केको छ । गैरसरकारी संस्थालाई कसरी गरीबमुखी अनि कसरी आन्दोलनमुखी बनाउन सकिन्छ भन्ने यसबाट सिक्कन सकिन्छ ।

- डा. नेत्रप्रसाद तिम्सिना, अध्यक्ष, गैरसरकारी संस्था महासङ्घ, नेपाल आत्मनिर्भर सेवा केन्द्रले नेपालमा भूमि आन्दोलन स्थापित गर्ने, सांचै वर्गीयरूपमा पछाडि परेको समुदायलाई सङ्गठित गर्ने काम गर्दै अगाडि बढिरहेकाले मलाई खुसी लागेको छ ।

- घनश्याम पाण्डे, अध्यक्ष, सामुदायिक वन उपभोक्ता महासङ्घ, नेपाल

यो कार्यक्रम मेरा लागि पनि उपलब्धिमूलक भयो । मैले पनि केही कुरा सिकें । सिएसआरसीले आफ्नो संस्थाभित्र नीति र अनुसन्धानका क्षेत्रमा काम गर्ने एउटा छुटै विभाग खडा गरोस् ।

- लार्स पिटर, कार्यक्रम संयोजक, डानिङ्डा ह्युगो कार्यक्रमले गरीबभन्दा गरीब र सबभन्दा तल्लोस्तरको जनतालाई समेटेको मैले पाएँ ।

- वेगेन्द्रराज शर्मा पौड्याल, सहसचिव, भूमिसुधार तथा व्यवस्थापन मन्त्रालय

■ सिता शापा मगर
कञ्चनपुर

मञ्चले बढायो हौसला

मेरो पहिलेको बसोबास प्युठानमा हो । ससुरा गाउँकै धनीको हलो जोत्नुहुन्थ्यो । उक्त व्यक्ति कैलालीमा बसाई सरेपछि हलीलाई पनि सँगै ल्याए, जसअनुसार हामी पनि कैलाली ल्याइयौं । त्यहाँ पनि हलो नै जोतियो । ससुरापछि श्रीमान्नले पनि जोत्नुभयो । म मजदूरी काम गर्यै । सझकटकालमा सुरक्षाकर्मीले हामीलाई धेरै दुःख दिए । त्यसपछि हामी कन्चनपुरमा डेरा लिएर बस्न थाल्यौं । श्रीमान् रिक्सा चलाउन थाल्युभयो ।

कमैयालाई जग्गा दिए, हामीलाई दिइएन । फि तिर्न नसकेपछि बच्चालाई स्कूलबाट निकालिए । मेरो नागरिकता थिएन, यो नहुँदा पनि विभिन्न कुराबाट बज्चित भईदोरहेछ । हाम्रो मगर सझ्य छ भन्ने सुनेर त्यहाँ गई दुःख बेथा पोखे । उनीहरुकै सहयोगमा मेरो र श्रीमानको नागरिकता बन्यो ।

यस क्रममा सझ्यकै एक भाइले म जस्तै पीडितहरु मिलेर भूमि अधिकार मञ्च बनाएका जानकारी दिए । त्यहाँ गएँ, तर मेरो गाउँमा २/३ विधा जमिन होला भन्ने शइका गरेर मञ्चमा राख्न मानेन् । तर पनि मञ्चका कार्यक्रमहरुमा गइरहें । मञ्चको घर बनाउने काममा पनि लागें ।

यहाँबाट मैले धेरै कुरा जानें । साथीभाइसित हातेमालो गरेर आफ्नो काममा अगाडि बढ्ने हिम्मत पाएँ । म यसमा लागेपछि घरमा नराम्रो कुरा लगाइदिएछन् । भफडा पनि भयो । लौ यो त नेता बनेर हिँडिष्टे भनेर उडाए पनि । तर पनि म यो आन्दोलनमा लाग्ने नै छु, मलाई कुनै डर छैन । ●

आइएलओ १६९ ले आदिवासी एवम् जनजातिको भूमि अधिकारसम्बन्धी अलगखालको व्यवस्था गरेको छ । अतः यो विषयमा पनि भूमि अधिकारको आन्दोलन स्पष्ट हुन आवश्यक छ ।

- छेवाड शेर्पा, सदस्य सचिव, समाज कल्याण परिषद् जो भूमिमा जनिन्छ, हुर्किन्छ, श्रम पसिना बगाउँछ र उसको मत्यु पनि भूमिमा नै हुन्छ, तर उसले जीवनभर भूमि अधिकारका लागि सझ्यपूर्ण गर्नुपर्यो । म पनि तपाईंस्त्रियो बीचमा हिजोदेखि सँगै छु र सँगै रहन्छु ।

- पूर्णा सुवेदी, उपाध्यक्ष, सविधानसभा

■ रमेश पौड्याल
सिन्धुपाल्चोक

नमुना गाविस बनाउने अठोट

सिन्धुपाल्चोकको राम्चेमा गुठीपीडित किसान थिए । उनीहरुले बुताले भ्याएसम्म लडे र ३९ घरले लालपूर्जा पनि प्राप्त गरे । अब यो कागज (लालपूर्जा) मात्र लिएर हुँदैन भनेर हामीले भूमिसुधारको थप अभ्यास सुरु गर्ने विचार गर्याँ ।

सिङ्गो गाविसलाई सामाजिक हिसावले नक्साढक्न गरियो । लेक, वेसी, मध्य गरी भाग लगाइयो । गाविसभर १५ घर सुकम्बासी रहेछन् । ७८ परिवार अरुको जग्गा कमाएर खाने फेला परे । २/४ महिलाको मात्रै लालपूर्जा भएको भेट्टायौं ।

भूमिहीनको एउटा सझगाठन छ । मोही किसानको पनि सझगाठन बनेको छ । महिलाको छुटै सझगाठन छ । उनीहरु लालपूर्जा सगोलमा चाहिन्छ भनिरहेका छन् । साथै अब भूमिमै सुधार गरेर देखाउनुपर्दछ भन्ने पनि थालेका छन् । गाउँमा अहिले ३५/३६ जना अगुवा किसान पनि तयार भएका छन् ।

भूमिहीन र मोहियानीको कुरा गर्दा साहूहरु रिसाउन थालेका छन् । छटपटाउन थालेका छन् । त्यसैले जग्गा खोसेर कमाइरहेको भन्दा अर्कोलाई बेच्चेखालको क्रियाकलाप हुन थालेको छ ।

राम्चेलाई जिल्लाकै नमुना गाविस बनाउनका लागि हामीले योजना बनाएका छौं । यसलाई जिल्लाका कार्यालय प्रमुखहरुले पनि सहयोग गर्ने बताएका छन् ।

आत्मनिर्भर केन्द्रले चारैतिरबाट जुटाएको पैसा हाम्रो गाउँमा पनि पुगेको छ । गरीबगुरुवाको घरमा पुगेको छ । भूमिहीन र सुकम्बासी रमाउन थालेका छन् । यसले हामीलाई खुशी तुल्याएको छ । ●

माटोले खाएको जीन्दगीलाई थोरै माटो दिए पुग्छ

मेरो नाम किसन सदा हो । सिरहाको धनगढी गाविसस्थित जिरो माइल मुसहरनियामा मेरो सानो भुपडी छ । त्यो भुपडी उभिएको जमिन पनि मेरो हैन । ऐलानी हो । मेरो भन्नु यो दुनियामा एक टुक्रो जमिन पनि छैन । मेरा पुर्खोदेखि नै जमिन थिएन, त्यसैले मेरो कहाँबाट होस ?

जमिन नभएकै कारण खानका लागि हामीले सधै सङ्घर्ष गर्नुपर्यो । पिता पूर्खाई मैले पनि पेट भर्नकै लागि रातदिन नझगा खियाउदै आएको छु । पेट भर्नका लागि मसँग अरु विकल्प पनि त छैन । यही कारण बाबुबाजेको पेशा मैले पनि अझ्गाले- हरुवाच्रुवा । म जान्ने भएदेखि नै हरुवाच्रुवा बस्न बाध्य भाएँ । अहिलेसम्म तीन जना साहूकहाँ हरुवा बसेर बिताइसके । सुरुमा चुवालाल लामा भन्नेकहाँ २२ वर्ष बिताएँ । त्यसपछिका १२ वर्ष टेकमान लामाकहाँ बिताएँ । अहिले पछिलो ६ वर्षदेखि गाउँ नजिकैका दिलिप लामाकहाँ बसिरहेको छु । यसरी हेर्दा जित बाँचे, अहिलेसम्म अरुकै लागि बाँचे । अरुकै काम गरिदिन खाएँ र अरुकै भविष्य उज्ज्वल बनाइदिन सहयोग गरें ।

हरुवाई गरेर नै श्रीमती र ३ छोराछोरीसहितको परिवार पालिएको छ । जस्तोलाई पनि पालिएको भन्नुपर्दो रहेछ । जे होस् हामी पनि पालिएकै छौं भन्नुपर्यो । अहिले म महिनाको १ हजार रुपैयाँ ज्याला पाउँछु । उसले दिने यही पैसाले परिवार पालिनुपरेको छ । मैले गरेको कामको ज्याला कति हो भन्ने मलाई नै थाहा छैन । अधिल्लो साहूलाई दिनका लागि दिलिपसँग लिएको १० हजार नै मैले उसलाई छाडन नपाउने बन्धन हो । हुन त छ्यडे पनि जाने ठाउँ कहाँ नै छ र ?

त्यो ऋण घटनु त कता हो कता, उल्टै यो बढै जान्छ । परिवारका कोही बिरामी पर्यो वा केही जसरी पर्यो भने त्यही साहूसँग ऋण माग्नुपर्छ, अनि उसले ऋणमा त्यसलाई जोडेर थपै लान्छ । जिति काम गरे पनि भन् भन् ऋण थपिदै जाने कस्तो कर्म लिएर जन्मिएछ, आफैलाई अहिलेसम्म थाहा छैन ।

हामीले गर्नुपर्ने कामको कुनै सीमा छैन । खेतीपातीको सबै काम गर्नुपर्छ । गोरु चराउनेदेखि उसको समेत सबै चाकरी गर्नुपर्छ । जड्गल गाएर उसका लागि दाउरा काटेर ल्याइदिनुपर्छ । तर विडम्बना, सुरक्षाकर्मी, बनका चौकीदार आदिले कुटिपिट गरे भने औषधी गरिदिनै । औजार खोसे वा हरायो भने त्यो हाम्रो ऋणमा जोडिन्छ । भारी सानो ल्यायो भने गाली खाइन्छ । नसके पनि ठूलै भारी बोक्नुपर्छ । यो हरुवाच्रुवा बस्ने सबैको बाध्यता नै हो । मेरो कमाइले खान पुग्दैन । श्रीमती पनि ज्याला मजदूरी गर्न जान्छन् । बुढेसकालमा बूढाबूढी नै ज्याला नगरी सुख छैन । काम नपाएको दिन भोकै परिन्छ । छोराछोरी पनि सकेको काम गर्न बाध्य छन् । कसैले पनि पढेका छैनन् । सके पो पढाउनु । भोको पेटले पद्धन सकिँदो रैछ । हुन त हामी गरीबले पढिहाले पनि गर्ने पो के हो र ?

■ किसन सदा

सिरहा

बिहान ४ बजे नै उठाउँछ साहूले । त्यतिबेलादेखि जोतिनुपर्छ काममा । राति सबै काम नसकुन्जेल र सबै नसुतुन्जेल सुल्न पाइन्न । भनेको सबै काम गरिरायो भने यो मान्छे राम्रो छ भन्छन्, गर्न सकिएन भने भाग यहाँबाट भनेर धम्क्याउँछन् । कहिलेकाहीं उनीहरुको व्यवहार देखेर दिक्क लाग्छ, भाग्न पनि मन लाग्छ । तर जाने कहाँ ? खाने के ? यही रोजीरोटी पनि गुम्ला भनेर जस्तोसुकै पीडा भए पनि छाडन सकिएको छैन । पटक पटक दुख सम्फेर मर्न मन नलागेको पनि हैन । २ छोरा र १ छोरीको मुख हेरेर अहिलेसम्म बाँचिएको छ । मेरो टोलमा २८ घर मुसहर बस्छन् । सबैको व्यथा मेरै जस्तो हो । कसैको पनि एक टुक्रा जमिन छैन । बेलाबेलामा त्यहाँका अरु जातिका मानिस हामीलाई उठाउने कुरा गर्दैन् । त्यतिबेला ज्यान नै सिरिङ्ग गर्दै, बालबच्चा सम्फेर रुन मन लाग्छ । तर हुनेलाई नहुनेको माया लाग्दा रहेनछ, यो पापी संसारमा ।

अहिले गाउँमा हरुवाच्रुवाको बारेमा कुरा गर्ने मान्छेहरु देखिन थालेका छन् । जमिन नहुने हामी जस्ता सुकुम्बासीका बारेमा पनि कुरा हुन थालेको छ । यो देखेर कता कता केही आशा पलाएको छ, मनमा । कतै हाम्रो पनि बसिखाने ठाउँ भइहाल्छ कि जस्तो लाग्न थालेको छ । म पनि हामी जस्ता गरीबहरुको कुरा गर्नेहरुसँग नजिक हुन थालेको छु अहिले । हाम्रो छुटै सङ्गठन पनि बन्दैछ, गाउँमा अब । हेरै केही हुन्छ कि ?

मेरो आशा ठूलो पनि छैन । आफैनै गरिखाने थोरै जमिन भए बाँकी जीवन दासका रुपमा बिताउनुपर्ने थिएन भने लाग्छ । न हामीले लाख मागेका छौं, न बिल्डड मागेका छौं, न कुनै पद नै चाहिएको छ । हामीलाई केवल नझगा खियाउने ठाउँ चाहिएको हो । पूर्खोदेखि गरिआएको काम पनि यही हो । जानेको सीप पनि यही हो । त्यसैले माटोमा जन्मिएरु हुक्क-बढेको यो ज्यानलाई माटो नै दिए पुग्छ । अरु के पो चाहिएको छ र ?

मलाई थाहा छ- म एकलैको प्रयासले यो इच्छा पूरा हुन् । त्यसैले त हामीले सङ्गठन बनाउनुपरेको हो । अब हामी सङ्गठनलाई मजबुत बनाउँछौं । अनि सामूहिकरूपमा आवाज निकाल्छौं, जसले हामी गरीबको माग नसुनी सरकारले धैरै पाउँदैन ।

अहिले यस्तै योजना र आशा बोकेर अधि बढेको छु । कामले खाएको जिन्दगी फेरि एक पटक अधिकार प्राप्तिका लागि खियाउने अभियानमा लागेको छु । भोको पेट भर्ने सङ्घर्षमै वितेको जीन्दगी फेरि अन्तिम सङ्घर्षका लागि समर्पण गर्दैछु । तर यस पटकको सङ्घर्षले भने केही आशाका पाटालाई पनि जीवित बनाएको छ । किनकि हामी जस्ता गरीबलाई माया गर्नेहरु पनि यस धर्तीमा रैछन्, जसले हामीमाथिको थिचोमिचोविरुद्ध आवाज उठाइरहेका छन् । यो देखा आनन्द लाग्छ । योचाहाँ जीवनकै एकमात्र खुशीको क्षण हो । ●

भूमिअधिकार यात्रा

सात्तो लियो बाटोले

भूमि अधिकार स्थिति अध्ययन गर्न पाल्पा जानुपर्ने भयो । त्यस क्रममा वौद्धापोखराथोक जानका लागि दुईबजे विशालबजारबाट जीप चढ्यै । बाटो निकै डेन्जर रहेछ । उसै त कच्ची बाटो त्यसमा पनि उकालो-ओरालो उत्तिकै । मैले त आँखा पनि राम्ररी हैर्नै सकिन मोटरबाट न ओर्लन्जेल । बेलाबेला मुटु छाम्यै, डरले कम्ता सताएन ।

बल्ल चारबजे वौद्धापोखराथोक पुगियो र दुक्कको सास फेरियो । सँगै रहेका ल्यामजीसंग डरको अनुभव विसाएँ । जब मैले उनीसंग डर बाँडचुँड गरे, त्यसपछि पो भन मेरो सातो गयो । किनकि उनले सुनाएको घटनाको बाटो यही रहेछ, जहाँ हामी चढेजस्तै जीप गत साल दुर्घटना हुँदा ३ जनाको मृत्यु भएको थियो ।

असली किसान

एक जना बाहुन बागलुडबाट बसाई सरेर आउँदा फलामका भाँडा बनाउन

भनेर सँगै ३ परिवार दलित पनि यो वौद्धापोखराथोकमा त्याएका रहेछन् ।

तीन पुस्ताअधिका यी ३ घर अहिले ८५ घर भैसकेछन् । २०३२ सालमा नापी आएको रहेछ । तर ५ घर दलितको नापी छुट भएकाले उनीहरु सुकुम्वासी बनेछन् । आफ्नै जमिनको आयस्ताले तीन महिना पनि खान नपुग्ने भएपछि अधिकांश पुरुष भारतमा कमाउन जाने चलन रहेछ । त्यसैले यहाँका असली किसान पनि महिला नै रहेछन्- अन्यत्र जस्तै ।

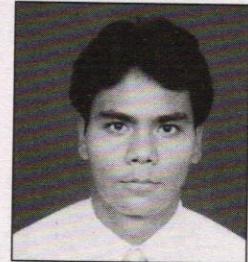
गरीबलाई जतासुकै मार

दलवीर दर्जी वडा नं. ७ मा २ रोपनी ऐलानी जग्गामा बस्दै आएका रहेछन् । २ पुस्तादेखि उनको बसाइ यहाँ रहेछ । हुन त २०३२ सालमा नापी आएको बखत गाउँका केही व्यक्तिले उनीसंग ५ सय रुपैयाँ दिएमा त्यो जग्गा उनकै नाममा नापी गराइदिने बताएका रहेछन् । तर उनीसंग पैसा भएनछ । यत्तिकैमा २०५१ सालमा उनी बसिरहेको जग्गा जर्नेता चुन ढुङ्गा सामुदायिक वन उपभोक्ता समितिले वन सिमानाभित्र हालियो ।

२०५४ सालदेखि उनले करवापत यो सामुदायिक वन उपभोक्ता समितिलाई वार्षिक ८ सय रुपैयाँ बुझाउनुपर्दै रहेछ । गाउँकै अन्य केहीले पनि ऐलानी जग्गा जोतभोग गरेका छन् । तर उनीहरुले भने कर बुझाउनु पर्दोरहेनछ । किन त ? गाउँका केही व्यक्तिले भने- कर नतिर्नेहरु धनाद्य हुन र गैरदलित पनि ।

टन्नै गुठी

पाल्पा मालपोत कार्यालय पुणेपछि थाहा भयो- यहाँ त गुठी जमिन टन्नै पो रहेछ । प्रमुख प्रह्लादप्रसाद गौतमले दिएका जानकारीअनुसार जिल्लामा विभिन्न मठमन्दिरका नाममा २१ राज गुठी र ३१

■ शुभराज चौधरी

निजी गुठी रहेछ । यो जिल्लामा जग्गा बाँडफाँटका लागि ३ सय मोहीले मात्र निवेदन दिएका रहेछन् । २०६२ सालमा माओवादीले तानसेन आक्रमण गरेका बेला मालपोत कार्यालयका सबै कागजात जलेरसमस्या अझै थपिएको रहेछ । उसै त सेवाग्राहीलाई भुलाउने कर्मचारी, कागजात नै जलेपछि त भन् हाईसन्वो भएनत ?

१२ लाख भेटी ?

भैरवस्थान गाविसमा गुठी जग्गाबारे बुझ्ने कममा थाहा भयो कि भैरवस्थान मन्दिरमा वार्षिक १२ लाख रुपैयाँ त भेटी नै उठावो रहेछ । यही गाविसमा सबै रोपनी जग्गा र नवलपरासीको स्वाधीमा ३ सय विधा जग्गा मन्दिरको नाममा रहेछ । २०५२ सालमा गुठी जग्गा कमाउने किसानले रैकरमा परिणत गराएका रहेछन् यी जग्गा ।

२०५९ सालमा पुजारी काशीनाथ योगीको निधन भएछ । त्यसपछि उनको ओद्ध्यान हेर्दा लुकाएर राखिएको ४ लाख रुपैयाँ भेटिएको थियो । गाउँको मन्दिरमा पनि यति ठूलो मात्रामा भेटी उठाने सुन्दा मलाइ भने अचम्म लाग्यो । ●

सभासदलाई भोकाएकाको अनुरोध

विं श्व खाद्य दिवसको सन्दर्भ पारी २९ असोजमा ९ जना सभासदसहित ६० जनाको उपस्थितिमा लोकलाई भोक मुक्त गरौं विषयक अन्तरक्रिया कार्यक्रम गरियो । सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र आयोजकमध्येको एक थियो ।

कार्यक्रममा देशका विभिन्न भागका पीडित, सभासद, सञ्चारकर्मी र अधिकारकर्मीबीच छलफल भएको थियो । कार्यक्रममा बाँकेका पीडित भगवती रैदासले गरीबहरुको भूमिअधिकार सुनिश्चित गरियो भने जमिनमाथि श्रम गरेर आफ्नो र आफ्नो परिवारको पेट पाल्न सकिने बताउँदै संविधानमा गरीब किसानको जमिनमाथिको अधिकार सुनिश्चित गरिनुपर्ने बताउनु भयो ।

त्यसैगरी पर्साकीसुरेन्द्रकुमारी माझीले सरकारले गरीबहरुको बस्ने, खाने र लाउने अवस्थाका लागि धनी र गरीबबीचको खाल्डो पुरिदिन अनुरोध गर्नुभयो । कार्यक्रममा संविधानसभा, मौलिक हक अधिकार समितिकी सभापति विन्दा पाण्डेले गरिबी र भोकको कुरा गर्दा आधारभूत आवश्यकता भनेकै खाना भएकाले पनि खाद्य अधिकार सुनिश्चित गरिनुपर्ने बताउनु भयो । साथै उहाँले तीन ठूला दलका मौलिक हक समितिका प्रतिनिधि एकजुट भई लागेमा खाद्य अधिकार सुनिश्चित गर्न सकिने दृढता पनि व्यक्त गर्नुभयो ।

कार्यक्रमको अन्त्यमा राजेश हमालले कार्यक्रमको समीक्षा गर्दै रोममा आयोजित खाद्य शिखर सम्मेलनमा 'हरेक मानिसलाई सकिय र स्वस्थ जीवन जिउन आवश्यक पर्ने पोषणयुक्त, पर्याप्त, आफ्नो संस्कृति सुहाउँदो खानामा नियमित पहुँचको अधिकार' को घोषणा गरिएको बताउनुभयो । यसैगरी उहाँले खाद्यान्न नहुनु प्रमुख समस्या नभई यसको उचित वितरण नहुनु मुख्य समस्या रहेको बताउनुभयो । उहाँले सभासदहरुसामु सविधानमा जे लेखे पनि पेटभरि खाना खान पाउनुपर्ने अधिकार ग्यारेन्टी गरिनुपर्ने, गरीब र धनीबीचको खाल्डो पुर्नुपर्ने र भोको पेटमा अरु कुनै अधिकार काम नलाग्ने धारणा राख्नुभएको थियो ।

सहश्राव्दी विकास लक्ष्यले सन् २०१५ भित्र भोकमरी आधा घटाउने घोषणा गरे तापनि ९ वर्ष बितिसक्दासमेत यो उल्टै बढिरहेको छ । नेपालमा अन्तरिम संविधानले मौलिक हकअन्तर्गत खाद्य सम्प्रभुताको हक व्यवस्था गरेको छ, तर कार्यान्वयन नहुँदा नेपालले पनि भोकमरीग्रस्त जमात बढाइरहेको छ । नेपालमा ३१ प्रतिशत जनता गरिबीका कारण खाद्यान्नलगायत् अन्य दैनिक उपभोग्य वस्तु खरीद गर्न सक्षम नभएको विश्व बैंकले जनाएको छ । त्यस्तै ३४ लाखभन्दा बढीले खाद्य असुरक्षाको समस्या खेपिरहेका छन् । ●

विश्व खाद्य दिवसमा देशव्यापी सहभागिता

ति श्व खाद्य दिवसको सन्दर्भ पारी भूमि अधिकार अभियानकर्मीहरुले गत असोज ३० गते देशको विभिन्न भागहरुमा विभिन्न कार्यक्रम आयोजना गरे। यसै सिलसिलामा काठमाडौंको माइतिघर मण्डलादेखि टुँडिखेलसम्मको च्याली साथै टुँडिखेलमा खाना खाने भाँडाकुँडा एक मिनेट बजाई “हामी उठौ” अभियानमा सरिक भयो। बैतडीको शाहीलेक, डडेलधुराको जोगबढा, कञ्चनपुरको महेन्द्रनगर र कैलालीको टीकापुरमा पनि च्याली, सभा, आवाज गुञ्जाउने र हामी उठौ जागौ अभियान गरिएको थियो।

सबै अभियानमा ३ हजारभन्दा बढीको सहभागिता थियो। बाँकेमा १ सय ५० भूमिहीनले रितो थालसहित प्रदर्शनी र सभा गरे। नवलपरासीमा ५ सय भूमिहीन सुकुम्वासीको सहभागितामा च्यालीसहितको

सभा सम्पन्न गरियो। दाढ र रुपन्देहीमा खाद्य सुरक्षासम्बन्धी छलफल तथा भोक मुक्तिका लागि आवाज गुञ्जाउने अभियान भयो।

त्यसैगरी सिन्धुपाल्चोकको बाह्रबीसे र पर्वतको हुवासमा च्याली, कोणसभा तथा भाँडाकुँडा ठटाउने कार्यक्रम सम्पन्न गरियो। रसुवाको कालिकास्थानमा ६० जना अगुवाले विश्व खाद्य दिवसबाटे पठाइएको सन्देशबाटे छलफल गरे र “हामी उठौ अभियान” पनि सञ्चालन गरे। साथै सिरहाको लहानमा २ सय र सप्तरीको राजविराजमा २ सय ५० युवाले अर्धनगर प्रदर्शन गर्दै आवाज गुञ्जाउने र हामी सबै “उठौ, जागौ” अभियान सञ्चालन गरे। सिन्धुलीको भिमान र बाराको निजगढमा भएको च्याली तथा सभामा ४ हजारभन्दा बढीको सहभागिता थियो। ●

भूमिअधिकारकर्मीहरुका लागि जेतृत्व विकास तालिम सम्पन्न

राष्ट्रिय भूमिअधिकार मञ्च नेपाल सर्लाही र महोत्तरीको आयोजनामा भूमिअधिकारकर्मीहरुका लागि ३ दिने नेतृत्व विकास तालिम कार्तिक २७ देखि २९ गतेसम्म सर्लाहीको हरिवनमा भयो। तालिमबाट उनीहरुमा आफू रहेको समाजमा विद्यमान अन्याय, अत्याचार, शोषण र यसका रूपहरुको विश्लेषण गर्न सक्ने, भूमिअधिकार के, किन र कसरी ?

भूमि आयोगसमक्ष सुझाव प्रतिवेदन पेश

राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्चले उच्चस्तरीय भूमि आयोगलाई असोज ७ गते आयोगको कार्यालयमा भूमिअधिकार आन्दोलनका तर्फबाट सुझाव प्रतिवेदन पेश गरेको छ। उक्त सुझाव पत्रमा समग्र भूमि समस्यालाई कसरी सम्बोधन गर्ने भन्ने उल्लेख छ।

सुझाव प्रतिवेदनमा नयाँ सविधानमा भूमिको व्यवस्था कस्तो हुनुपर्ने, जग्गामा हदबन्दी र जग्गाको पुनर्वितरण, क्षतिपूर्तिका विषय, गैरहाजिरी जमिन, भूमिहीनता, मोहियानी हक, आदिबासीहरुको जग्गाको सुरक्षा, भूमिमा महिलाको स्वामित्व आदि जस्ता जटिल विषयबाटे उल्लेख छ। ●

भूमिअधिकार आधारभूत तालिम सम्पन्न

सा मुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र, सामाजिक स्रोत विकास केन्द्रको सहयोग र राष्ट्रिय भूमिअधिकार मञ्च नेपालको आयोजनामा २०६६ असोज २०, २१ र २२ गते तानसेनको चण्डिका युवा क्लबमा भूमिअधिकार आधारभूत तालिम आयोजना गरिएको थियो। तालिममा १२ महिला र १२ पुरुष गरी २४ भूमिअधिकारबाट वञ्चितहरुको सहभागिता थियो।

तालिमको आवासका लागि रेडक्सले कम्बल सहयोग गरेको थियो। खाना व्यवस्थापनका लागि खाद्यान्त सामग्री खरिद गरी खाना पकाउनका लागि स्थानीय ३ जना परिचालन गरिएको थियो। तालिममा पाल्याको सवाल र अडान तयार गरी ३ महिनाको कार्ययोजना निर्माण गरियो। तालिमकै सहभावाट नै कृष्णगोपाल भट्टराईको अध्यक्षतामा १३ सदस्यीय जिल्ला भूमिअधिकार मञ्च तदर्थ समिति पाल्या गठन गरिएको छ। ●

एक अभियानकर्ता, एक शिविर अभियान

दा

डका ८ गा.वि.स. र नगरपालिकामा भूमिअधिकारसम्बन्धी प्रशिक्षण सम्पन्न भएको छ । यस्तो प्रशिक्षणको सहजीकरण सम्बन्धित गाविसका अभियानकर्ताले नै गरेका थिए भने प्रशिक्षण पूर्व अगुवाको तयारी भेला तथा अभिमुखीकरण गरिएको थियो । प्रशिक्षणमा भूमिका समस्यामा स्थानीय निकाय गाविसलाई जवाफदेही बनाउने, राजनीतिक दललाई भूमिको समस्या समाधानका लागि अग्रसर हुन सम्बाद गर्ने आदि विषयमा छलफल गरिएको थियो ।

असोज १८	भूमि हकका लागि गाविसमा निवेदन पेश गर्नेबाटे छलफल भयो । छलफलमा १२ महिला र १० पुरुष गरी २२ जनाको सहभागिता थियो ।
असोज १९	ठिकपुर गा.वि.स. स्थित सङ्गठनका सदस्यसँग छलफल भयो । ऐलानी जमिनको हकका लागि कात्तिक ९ गते गा.वि.स. मा निवेदन पेश गर्ने निर्णय गरेका छन् । छलफलमा ५१ जनाको सहभागिता थियो ।
असोज २०	ठिकपुर गा.वि.स. कै राजनीतिक दल (कड्ग्रेस, एमाले, माओवादी, थरुहट) का स्थानीय नेता र ६० जना भूमिपिडितबीच छलफल भएको थियो र उनीहरूले अभियानमा सहयोग गर्ने प्रतिबद्धता जनाएका थिए ।
असोज २१	नारायणपुर गा.वि.स. मा निवेदन पेश गरेका सदस्यसँग छलफल भयो । जसमा ७३ महिला १० पुरुष गरी ८३ जनाको उपस्थिति थियो । कात्तिक १५ गते राजनीतिक दलसँग छलफल गरी गाविसले उचित कदम नचाले कात्तिक २० गतेदेखि गाविस कार्यालय तालाबन्दी गर्ने निर्णय गरेका छन् ।
असोज २२	सोनपुर र चैलाहीका राजनीतिक दलका प्रतिनिधि जुटेर आ-आफ्ना गाविसका भूमि समस्याबाटे छलफल गरेका थिए । दुवै गा.वि.स. का ९ जना नेता, १ जना सचिव, १० जना पीडित र ५ जना अभियानकर्ता गरी २४ जनाको उपस्थिति थियो ।
असोज २३	बिजौरीमा पीडितसँग छलफल भएको थियो । जसमा १३ जना पुरुष र १३ जना महिला गरी २६ जनाको उपस्थिति थियो । जसमा ऐलानी दर्ता निवेदन हाल्ने, र राजनीतिक दलसँग छलफल चलाउने आदि विषयमा गढिरो छलफल भएको थियो ।
असोज २४	हेकुली गा.वि.स. मा पीडित र राजनीतिक दलसँग छलफल भएको थियो । तर ने.का. र ए.मा.ले. का नेता मात्र आएका थिए । पीडितहरु २५ जना थिए । त्यहाँ पनि ऐलानी निवेदन दर्ताकै कुरा चलाइयो ।
असोज २६	घोराही नगरपालिकामा अगुवा भेला भएको थियो । भेलामा भाद्र ३१ गते नगरपालिकामा दिएको निवेदन र थप आन्दोलनबाटे छलफल भयो ।

यस अभियानपछि ऐलानी जम्गा दर्ताका लागि गोवर्डिहा गा.वि.स. मा ५२७, गड्घापरस्पुर गा.वि.स. मा ६७०, सतवरिया गाविसमा १४३, घोराही नगरपालिकामा २८७, नारायणपुर गा.वि.स. मा ३८० निवेदन पेश भएको छ । ●

उनिडाका

अध्यक्षद्वादा

बस्ती भ्रमण

ड निडाका अध्यक्ष क्लाउज वुस्ट्रूपले बाँकेको गहनापुर ६ को फारम बस्तीका जनसङ्गठनहरूमा भूमिअधिकारबाट वञ्चित, त्यहाँको जग्गाको व्यवस्थापन आदि विषयमा बुझ्न अध्ययन भ्रमण गर्नुभयो । उहाँले किसानसँग जग्गा नभएको विषयमा नेपाल सरकारसँग कुरा गर्ने भ्रमणको क्रममा बताउनुभयो । भूमि अधिकारबाट वञ्चित भएकाहरूले उहाँसमक्ष आफ्ना पीडा र सङ्घर्षबाटे जानकारी गराएका थिए ।

साथै पूर्जा पाएका गरीब किसानले सङ्गठनमा लागेर सङ्घर्ष गरेपछि आफ्ना अधिकार पाएको कुरा राखे । यसै क्रममा उहाँले भूमि अधिकारबाट वञ्चितहरूलाई निरन्तर आन्दोलनमा सक्रिय भई लागिरहन सुझाव दिँदै जमिनमाथिको स्वामित्व नपाएसम्म गरीब भूमिहीनको अधिकार सुनिश्चित नहुने बताउनुभयो । ●

संविधानमा भूमिअधिकार यात्रा

सं विधानमा भूमिअधिकारको मुद्दालाई सही ढागले व्यवस्थित गर्नका लागि भूमिमा श्रम गरिरहेकाहरुको आफ्नै भोगाई संविधानसभा सदस्यहरुसमक्ष पुऱ्याउन र संविधान गरीबहरुको पनि बनोस् भन्ने कुरामा सचेत गराउन भाद्र २०-२३ सम्म भूमिअधिकार अभियान/यात्रा सम्पन्न भयो ।

राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्चको आयोजनामा भएको यो अभियानमा कोलाप, सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र, अभियान नेपाल, जनचेतना दलित सङ्गम, सामाजिक विकास तथा अनुसन्धान केन्द्र र समाज कल्याण कार्यक्रम (स्वान) को सहयोग थियो ।

अभियानमा संविधानसभाका उपाध्यक्ष तथा सदस्यहरु, उच्चस्तरीय भूमिसुधार आयोगका पदाधिकारी विभिन्न प्रमुख दलका प्रतिनिधि, नागरिक समाज, विज्ञ,

सञ्चारकर्मी र भूमि अधिकारकर्मीसहित ४६ सहभागी थिए ।

३ समूहमा विभाजित टोली बर्दिया, दाढ, रुपन्देही, वारा, सर्लाही, महोत्तरी, धनुषा, सिरहा, सप्तरी र सुनसरी जिल्लामा भएका विभिन्न कार्यक्रममा सहभागी

भएका थिए । सिरहा, सर्लाही र बर्दियामा भूमिसभा भएको थियो भने अन्यत्र छलफल र अन्तर्क्रिया गरिएको थियो । टोलीहरुलाई भूमिअधिकारविहीनहरुको यथार्थ भोगाई महसुस गराउन बस्तीहरु पनि लगिएको थियो । ●

टोलीबीच अन्तर्क्रिया

या त्रामा गएका टोली सदस्य, प्राकृतिक स्रोत तथा साधन समितिका अध्यक्ष, राष्ट्रिय महिला आयोगका अध्यक्ष, विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय गैससका पदाधिकारी र अन्य सरोकारवालाबीच २०६६ साल भद्रौ २६ मा अन्तरक्रिया आयोजना गरिएको थियो । अन्तर्क्रियामा प्रमुख राजनीतिक दलले भूमिसुधारका विषयहरु विशेषगरी हदबन्दी र क्षतिपूर्ति जस्ता जटिल विषयमा लिनुपर्ने अडानबारे व्यापक छलफल गरिएको थियो । कार्यक्रममा नयाँ संविधान भूमिसुधारका लागि कुनै पनि हालतमा बाधक हुन नहुनेमा सबैको जोड थियो । ●

घटना अध्ययन लेखन तालिम

भू मिअधिकारकर्मीहरुका लागि कठिक २४ देखि २७, २०६६ सम्म घटना अध्ययन लेखन तालिम गरियो । समुदाय तहमा भएका भूमि अधिकार हननका घटना अभिलेखन गर्न र विभिन्न तहमा भएका प्रयास एवम् प्रभावलाई बाहिर त्याउने उद्देश्यले तालिम आयोजना गरिएको थियो ।

घटना अध्ययन लेख्ना सामाजिक इकाईको पहिलेको अवस्था, परिवर्तनका लागि चालिएका कदम र त्यसपछि आएको परिवर्तन गरी मुख्य तीन परिस्थितिमा ध्यान दिनुपर्ने तालिममा बताइएको थियो । तालिमका सहभागीले तयार पारेका घटना अध्ययनलाई सहजकर्ताले मसिनो ढङ्गले केलाई विभिन्न टिकाटिप्पणी गरिसकेपछि थप अन्य घटना अध्ययन लेख्न लगाइएको थियो । तालिममा २० जनाले भाग लिएका थिए । सहजीकरण एमएस नेपालका सञ्चार अधिकृत तोया गौतमले र फोटोग्राफीसम्बन्धी एमएस नेपालकै सञ्चार सल्लाहकार रासमुस होमले गर्नुभएको थियो । ●

अधिकारका लागि तालाबन्दी र धर्ना

ब दियाको महम्मदपुर गाविसका भूमिहीन, स्थानीय राजनीतिक दल, भूमिअधिकारकर्मी र गाविस सचिवबीच ऐलानी जमिन खोजी गरी प्रमाणीकरण भएका भूमिहीनलाई वितरण गर्ने निर्णय भएको थियो । एक वर्ष पुग्ने लाग्दा पनि निर्णय कार्यान्वयन नभएकाले कात्तिक ४ गते करिब नौ सय भूमिहीनले गाविस कार्यालयमा तालाबन्दी तथा धर्ना गरे । धर्नाको तेस्रो दिन स्थानीय दल र गाविससँग अर्को सहमति भई धर्ना कार्यक्रम फिर्ता गरिएको छ । ●

गाविसभित्र रहेको बाटोभन्दा धैरे भएको जमिन गाविसको पहलमा छुट्याउने र सो जमिन व्यवस्थाका लागि अगुवा सुखराम रैदासको संयोजकत्वमा १३ सदस्य समिति गठन गरी भूमिहीनलाई वितरण गर्ने, भूमिहीनले जोतभोग गर्दै आएको ऐलानी जमिन स्थानीय सर्जिमिनका आधारमा दर्ता सिफारिस दिने र राष्ट्रिय भूमिअधिकार मञ्च र नेपाल सरकारको १४ माइर २०६४ मा भएको सहमतिलाई विशेष ख्याल गर्दै राज्यबाट अर्को व्यवस्था नहाँसम्म कुनै पनि वहानामा कसैलाई बेदखल नगर्ने भन्ने सहमति भएको छ । ●

बाँकेमा दाँके जुलुष्ट

मो ही बेदखलीविरुद्ध चरणबद्ध आन्दोलन गर्दै आइरहेको राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्च बाँकेले भदौ २४ मा राँके जुलुस गरेको छ । जुलुसमा गरीब किसान, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, पत्रकार, दलका नेता, भूमिहीन र भूमिअधिकार अभियानकर्ताको

सहभागिता थियो । विगतमा भएका सभ्मनौता कार्यान्वयनका लागि भूमिसुधार, जिल्ला प्रशासन कार्यालय, मालपोत कार्यालय, जि.वि.स, राजनीतिक दलका कार्यालय एवम् बाँकेका १७ वटा गाविसमा यसअधि नै ज्ञापनपत्र बुझाएका भए पनि ती निकायले समस्या समाधानमा कुनै पहल नगरेकाले राँके जुलुस गरेको मञ्चले जनाएको छ ।

७ सयभन्दा बढीको उपस्थिति रहेको चाली पुष्पलाल चोकबाट सुरु भई जिल्ला प्रशासन कार्यालयअगाडि पुरी कोणसभामा परिणत भएको थियो । ●

कैलालीमा भूमिअधिकार सभा

कै लालीको चौमालामा कात्तिक २५ गते भूमिअधिकार सभा सम्पन्न भएको छ । बसिरहेको स्थानबाट भूमिहीनहरुलाई बेदखल गर्ने काम तीव्र गतिमा बढिरहेको हुनाले यसको प्रतिरोध गर्ने र स्थानीय राजनीतिक दलका नेताहरुलाई भूमिसुधारका विषयप्रति जिम्मेवारीबोध गराउन सभा आयोजना गरिएको थियो ।

सभामा नेपाली कड्डेसका गाविस सभापति विक्रम चन्द, माओवादीका गाविस प्रमुख सङ्कल्प, एमालेका गाविस प्रमुख जुद साउद, राष्ट्रिय जनमोर्चाका गाविस प्रमुख खगेन्द्र बोहरालगायत् विभिन्न दल तथा सङ्घ संस्थाका प्रतिनिधिको उपस्थिति थियो । कार्यक्रमको आयोजना राष्ट्रिय भूमिअधिकार मञ्च, कैलालीले गरेको थियो । ●

१४ औं वार्षिक साधारणसभा सम्पन्न

सा सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्रले भदौ १३ गते संस्थाको चौधौ वार्षिक साधारणसभा सम्पन्न गरेको छ । साधारणसभामा आत्मनिर्भर सेवा केन्द्रको कार्यसमितिको तर्फबाट सदस्यसचिव रेणुका पौडेलले वार्षिक प्रतिवेदन पेश गर्नुभएको थियो भने कोषाध्यक्ष भागिराम चौधरीले आर्थिक प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्नुभयो । साधारणसभामा विभिन्न अध्ययन प्रतिवेदनका निचोडहरुसमेत आदानप्रदान गरियो । ●

किसान समा - भीमटार

ऐलानी एवम् बगर जग्गा उपयोगको विषयलाई लिएर भदौ ३० गते सिन्धुपाल्चोकस्थित भीमटारको डिहीचौरमा गरीब किसान, उच्चस्तरीय भूमिसुधार आयोगका अध्यक्ष हरिबोल गजुरेल, आयोगका सदस्य धर्मदत्त देवकोटा, नागरिक समाजका प्रतिनिधिसमेत गरी ३ सय जनाको उपस्थितिमा किसान सभा सम्पन्न भएको छ । सभामा पीडित पदमकुमारी माझीले बाजे, बाउ, छोरा सबैले जोतेर फलेको धानको उपयोग गर्न नपाउँदा अन्याय भएको बताउनुभयो ।

अर्की पातली माझीले उनीहरु बसेको बगरका दुङ्गा र बालुवा धनीहरुले बेचेर करोडपति भएको तर गरीबले खेती गर्घु भन्दा धनीले अवरोध गरेकाले बगरको दुङ्गा र बालुवा बेच्न नदिने चेतावनी दिनुभयो । नेकपा एमालेका जिल्ला सदस्य जगन्नाथ

आचार्यले बगरमा जसले खेती गरिरहेको छ, उसको नाममा लालपूर्जा दिनुपर्ने मान्यता पार्टीको रहेको बताउनुभयो ।

त्यस्तै एकीकृत नेकपा माओवादी पार्टीका सह जिल्ला इन्वार्ज राजेन्द्र सापकोटाले जोतेको जमिनमा किसानको हक हुनुपर्ने कुरामा जोड दिनुभयो । सञ्चारकर्मी ऋषिराम पौडेलले भूमिसुधारको कुरा गर्दा जहिले पनि राजनीतिक दलहरुले

नाराको रूपमा मात्र अगाडि सारेको अनुभव बताउनुभयो ।

सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्रका कार्यकारी निर्देशक जगत बस्नेतले भीमटारको समस्या समाधान गर्न स्थानीय दलहरु नै लागिराख्नुपर्ने र पीडितहरुको एकता आवश्यक भएको कुरा बताउनुभयो । उच्चस्तरीय भूमिसुधार आयोगका अध्यक्ष हरिबोल गजुरेलले हिजो सदरमुकाम र राजधानी गएका सामन्तहरु अहिले गाउँ फर्केको हुनाले किसानहरुले दुख पाइरहेको बताउनुभयो । साथै उहाँले आयोग किसानले जोतिरहेको जग्गाको लापूर्जा दिने कुरामा लागिपर्ने बताउनुभयो ।

कार्यक्रममा सामुदायिक कला समूहले बगर खेती, किसान हक अधिकारका विभिन्न गीत तथा नृत्य प्रस्तुत गरेको थियो । ●

राजनीतिक दल ट भूमिहीनबीच अन्तरक्रिया

दाडको गोबरडियामा ऐलानीमा बसोबास गर्दै आएका भूमिहीनले जग्गा दर्ताका लागि गाविसका १ हजार ३ सय १५ निवेदन दर्ता गराएका छन् । सो निवेदन कार्यान्वयन गराउन दबाव दिने उद्देश्यले कात्तिक २४ गते भूमिअधिकार मञ्च, स्थानीय तहका राजनीतिक दल र निवेदकबीच अन्तरक्रिया भएको छ । छलफलमा गाविसमा परेका निवेदन केलाएर वास्तविक पीडितलाई बसोबासको व्यवस्था मिलाउने, गाविसस्तरीय भूमि अधिकार मञ्च र राजनीतिक दलबीच संयन्त्र निर्माण गर्ने र साथै बडामा ऐलानी जमिन खोजी गरी पीडितहरुको बसोबास मिलाउने निर्णय भएको छ । कार्यक्रममा राजनीतिक दलका तर्फबाट माओवादीका कर्णवहादुर बिक, एमालेका भगवती चौधरी र थारुहटका श्यामकिशोर चौधरीको उपस्थिति थियो । ●

भूमिअधिकारका लागि अन्तरक्रिया

राष्ट्रिय भूमिअधिकार मञ्च जिल्ला समिति नवलपरासीको आयोजनामा भाद्र २९ गते उच्चस्तरीय भूमिसुधार आयोगको गतिविधि र जोतभोग तथा बसोबासको आधार प्रमाण विषयक अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न भयो । उच्चस्तरीय भूमिसुधार आयोग गठनपश्चात् आयोगले गरेको काम र वर्षौदेखि भूमिहीन किसानले जोतभोग तथा बसोबास गरेको ऐलानी जग्गाको आधार प्रमाणको सिफारिस गाविसले दिन आनाकानी गरेकाले सरोकारवाला सरकारी निकाय, राजनीतिक दलहरुको ध्यानाकर्षण गराउनका लागि अन्तरक्रिया कार्यक्रम गरिएको थियो ।

कार्यक्रममा मध्देसी जनअधिकार फोरमका जिल्ला अध्यक्ष कैलाश महतो, एकीकृत नेकपा (माओवादी), नेकपा (एमाले), नेपाल जनशक्ति पार्टी, तमलोपाका प्रतिनिधि, सञ्चारकर्मी, भूमिअधिकार आन्दोलनमा सघाइरहेका संस्थासमेत ५३ जनाको सहभागिता थियो ।

अन्तरक्रियामा उच्चस्तरीय भूमिसुधार आयोगलाई कार्यान्वयन आयोगमा परिणत गर्न, जिल्ला जिल्लामा पनि आयोग गठन गर्नका लागि पहल गर्न, जोतभोग तथा बसोबासको आधार प्रमाण सिफारिसका लागि जिल्ला विकास समितिको पहलमा सर्वदलीय बैठक बसी निर्णय गर्ने भनी सर्वपक्षीय लिखित सहमति भयो । ●

बाढीपीडितका समस्या समाधानका लागि पहल

जिला भूमिअधिकार मञ्च भापाको आयोजना एवम् अभियान नेपाल र सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्रको सहयोगेमा भाद्र ३० गते भापाका बाढीपीडित, सरकारी निकाय, जिल्ला दैवीप्रकोप समिति, राजनीतिक दल तथा अन्य सरोकारवालाको सहभागितामा अन्तरक्रिया थियो । भद्रौ ३ गतेको बाढीबाट भापा जिल्लाका ३९ गाविस बाढीका कारण क्षतिग्रस्त भएका छन् भने ११८३ परिवार पूर्णरूपमा विस्थापित छन् ।

सरोकारवाला निकायबीच गम्भीर छलफल र निकासका लागि ठोस निष्कर्ष निर्माण गर्ने उद्देश्यले अन्तरक्रिया आयोजना गरिएको थियो । बाढीपीडित चतुरमान बिकले क्षतिपूर्तिका नाममा गाविसले प्रतिपरिवार रु. ३००/- दिएबाहेक कहाँ कतै कसैबाट केही नपाइएको बताउनुभयो । अर्का पीडित पुस्तादेवी तामाङले सरकारले पीडितलाई तुरुन्त सुरक्षित बसोबास र क्षतिपूर्तिको ग्यारेण्टी गर्नुपर्ने बताउनुभयो ।

यसैगरी भापाका प्रमुख मालपोत अधिकृत श्याम दाहालले बाढी व्यवस्थापन र राहत पाउने जिल्लाभित्र यो नपर्ने भन्दै मालपोत कार्यालयका कर्मचारीले एक दिनको तलब उपलब्ध गराएको बताउनुभयो ।

अन्तरक्रियाले पीडितका समस्याको नीतिगत समाधान खोजनका लागि सरोकारवाला र राज्यका नीतिनिर्माता सभासदबीच छलफल तत्काल आयोजना गर्नुपर्ने र समस्या समाधानका लागि उपायहरु खोजी गर्नुपर्ने निष्कर्ष लिएको छ । ●

सामुदायिक भूमिसुधार अभ्यासकर्ताहरूको भेला

सामुदायिक भूमिसुधार अभ्यासकर्ताहरूको भेला कात्तिक २० र २१ गते सिन्धुपाल्चोकको राम्चेमा सम्पन्न भएको छ । सो भेलामा कैलाली, दाङ, महोत्तरी, सप्तरी, सुनसरी र सिन्धुपाल्चोक जिल्लाका अभ्यासकर्ता र आत्मनिर्भर केन्द्रका प्रतिनिधि गरी १९ जनाको सहभागिता थियो । भेलामा सहभागी अभ्यासकर्ताहरूले हालसम्मको अभ्यास र अनुभव (सिकाई, कठिनाई) आदान-प्रदान गरेका थिए ।

अभ्यासकर्ताहरूले राम्चेको प्यारे, ठोट्नेरी र सहेले केन्द्रको अवलोकन र अगुवा किसानसँग छलफलका लागि फिल्ड भ्रमण गरेका थिए । फिल्ड भ्रमणबाट समुदायले बाहिरी सहयोगभन्दा आफैनै मेहनतमा बढी विश्वास गरेको पाइयो ।

भेलाले सामुदायिक भूमिसुधारको अभ्यासमा केही अगाडि बढेका जिल्लालाई आवश्यक पृष्ठपोषण र आगामी दिनमा कामलाई अगाडि बढाउने प्रक्रियाहरूबारेको सिकाई आदान-प्रदान गरेको छ । ●

गाउँस्तरीय जनसभा, भ्रापा

भ्रापाको मेची नगरमा कात्तिक १४ गते गाउँस्तरीय जनसभा सम्पन्न भएको छ । सभामा राजनीतिक दलका नेता, भूमिअधिकार अभियानकर्मी र भूमि अधिकारबाट विच्छिन्नसमेत गरी ३ सय जनाको सहभागिता थियो । सभाको उद्देश्य सद्गठनका सदस्यलाई सद्गठनको लक्ष्य र उद्देश्यबाटे जानकारी गराउनु, राजनीतिक पार्टीहरूलाई गरीबहरुको पक्षमा नीति निर्माण गर्न दबाव दिनु र भूमिहीन समुदायलाई आफैले नेतृत्व गरी आफ्ना कुराहरु सरोकारवालाबीच राख्ने अवसर प्रदान गर्नु थियो ।

सभामा राजनीतिक दलका प्रतिनिधिले भूमिसुधारको मुद्दाप्रति ऐक्यबद्धता जनाई पूर्णरूपमा सहयोग गरिरहने बताउनुभएको छ । साथै स्थानीय तहमा भूमिसुधार गर्नका लागि स्थानीय नेताहरुकै भूमिका रहने हुनाले सक्रियरूपमा लागिरहने पनि बताउनुभयो । ●

ऐलानीमा बस्न धनि गुहार्नु पर्दैन

२० वर्ष अगाडिसम्म ऐलानी जग्गा प्रसस्तै हुन्यो, तर पनि हामीहरु आफ्नै मनले कहाँ बस्न पाउथ्यौ र।” यो भनाई ५५ वर्षका उत्तमा सदाको हो। कुरा सिरहा जिल्ला धनगढी गाविस बडा नं १ सोनापुरको हो गाँउमा १४ घर सदा जातिको बस्ती छ। उनीहरु सबै हरुवाचरुवाको रूपमा गाँउकै धनिहरुको घरमा काम गर्दैन्। २६ वर्ष अगाडि उनीहरु स्थानीय धनगढी-५ मा बस्थे। त्यहाँ पनि पाँच धुर भन्दा बढी कसैसंग जमिन थिएन। परिवार बढै जाँदा बसोवासको संकट पन्यो। पछि कतिपय सदाहरु सूर्य नारायण यादव र धर्मनाथ यादव जस्ता स्थानीय धनिहरुकोमा काम गर्न थाले। सोनापुरमा यी धनिहरुको १५ विघा भन्दा बढी जमिन छ। पहिले उनीहरुको हलो जोन्ते हरुवा थिएन्। गाँउ नजिकै प्रसस्तै ऐलानी जमिन थियो। २६ वर्ष अगाडि उनीहरुले काम गर्ने सदाहरुलाई हरुवा बस्ने सर्तमा नजिकैको ऐलानीमा बसाएका थिए। अहिले पनि सदाहरु उनीहरुको मै हरुवाही गर्दैन्। अहिले जनसंख्या बढेर बसोवासको समस्या छ। सात घर

सदाहरु त भवानीपुर गए तर ६ घर परिवार भने एउटै भुप्रोमा संघर्ष गर्दै सोनापुर मै बसिरहे। गाँउमा अझै पन्थ कटा ऐलानी जमिन वाँकि थियो। बसोवासलाई अप्ठेरो परेकाहरु त्यहाँ बस्ने कि भन्ने सललाह पनि गर्दै थिए। तर धनिहरुको ईच्छा बेगर उनिहरुको आँट पनि थिएन। चार वर्ष अगाडि ऐलानी गाँउ भूमि अधिकार मञ्च गठन भएको थियो। भूमि अधिकारबाट वञ्चितहरुको गाँउमा धेरै छलफल चलेको छ। ठूल-ठूला सभा र न्यालीमा उनिहरुले भाग पनि लिएका छन। भन्सि सदा भन्दैन “पचासौ पटक छलफल भयो, त्यो ऐलानी जमिनमा बस्ने आँट कसैले गरेन।” यहि २०६६ वैशाख १५ गते मञ्चको बैठक बस्यो। अप्ठेरोमा परेका परिवार त्यहि ऐलानीमा बस्ने निर्णय भयो। त्यो कुरा धर्मनाथले पनि सुने। उनले थर्काई हाले “मनपर्दि गर्ने? तिमीहरुको नम्बरी हो? जेल जानुपर्ला नि?” जमिनले सानो तिनो अप्ठयारा चुडेल्न धनविरलाई जेल जानुपर्ला भन्ने कुराले छोएन। सल्लाह अनुसार जेठ ३ गते सबैले ऐलानी जग्गामा खाँवा गाइदै थिए। धर्मनाथले मान्छेहरु लिएर आए। ‘घर बनाए आगो लगाई दिने सम्मको धमास दिए। उनीहरु धेरै भएकाले सबैले चुपचाप खाँवा उखेले।’ महिलाहरु संग भनाभन पनि भयो।

सात दिनपछि सदाहरुले गाउँ भेला ढाँके। गाँउका नेता वरपर गाँउका भद्रभलादमि, धनिहरु, भूमिहीन गरिवहरु, मञ्चका प्रतिनिधि सबै थिए। भेलामा छलफल चल्यो बस्नै नदिने धनिहरुको अडान, वस्छु-वस्छु भन्ने गरिवहरुको अडान। छलफलमा चर्काचर्कि भयो। नेताहरुले “बस्न देउ न त, विचरा गरिवहरु कहाँ जान्छन्” भनेर सम्भाउँदा पनि धनिहरु मानेनन्। बरु छलफलबाटै उठे। नेताहरु पनि केही हुँदैन बनाओ भनेर गए। सदाहरु अलि ढुक्क भए। भोलि पल्टै घर बनाउन थालियो। गाँउका केही केटाहरु आएका थिए। केहि नबोली चुपचाप गए। यसरी पान्ने सदा, जबना सदा, दिया सदा, धनविर सदा, जगत सदा र महिन्द्र सदा सो जग्गामा बस्न सफल भए। दिया सदा खुलैरै कुरा गर्दैन, “अहिले धनिहरु रिसाएको भएपनि हाम्रो एकताले हामी बलियो बनेका छौं।” हिजो ऐलानीमा बस्न पनि हरुवाचरुवा बस्ने सर्त मान्नु पर्दथ्यो। तर अहिले आफै बस्न सक्ने शक्ति संचय गरेका छन् सदाहरुले। ●

- अमित विश्वकर्मा

बासमा बिचल्ली

म हम्मदपुर गाविस वडा नं. ३ लालपुर गाउँका ३२ घर (दलित ३६, थारु तिन र मुस्लिम तिन) को बास यस्तै असुरक्षित कुलोको छेउ र नदीको किनारमा छ। उनिहरु वर्षोंदेखी यसरी बस्दै आएका छन्। भुपडी बाहेक पाईला टेक्ने ठाउँ छैन। वरिपरीका तिन ठुला जमिन्दार तारा प्रसाद कायस्थ, हेमराज कोईराला र गणेश यादवले आफनो २८ विगाहा बढि जग्गा हुँदाहुँदै अरु करिब ५ विगाहा ऐलानी पनि कब्जामा लिएपछि उनिहरु यसरी जोखीमपुर्ण ठाउँमा बस्न बाध्य भएका हुन्। पिडित सुधरा रैदास भन्दून- हामी यँहीको ऐलानी जग्गामा बस्दै आएका थियौं, जमिन्दारले दपेडेर बिचल्ली बनाए, ऐलानी पनि हामी सँग छैन, जमिन्दारसँगै छ।

यो बस्तीका मान्छेलाई बाँच्न पहिलेको भन्दा भनै कठिन हुन थालेको छ। २०६२ असार १० मा गौरीशंकर भूमिअधिकार मञ्च बनाएपछि मोही हक लिन्दून भनेर जग्गा बटैयामा पनि दिन छाडेका छन्। जग्गा कमाउन पनि गोरु हुनुपन्यो, गोरु कसरी किन्ने ? कहाँ पाल्ने ? परिवारकै सदस्य बस्ने त ठाउँ छैन। हिजोआज त बटैया पनि द्रयाक्टर भएका र ४/५ विगाहा जग्गा हुनेले नै गर्न थालेका छन्। मजदुरी गरेर खानेले बाली लगाएपछि नफलुन्जेलसम्म पर्खनै सक्दैन। आवस्यक अन्य औजारको पनि अप्टेरो छ।

संगठनका सदस्यले भने हिम्मत हारेका छैनन्। २०६६ भदौबाट सोही बस्तीमा जनमुखी शिक्षा केन्द्र सञ्चालन भएको छ। प्रत्येक सोमबार मध्याह्नमा १ देखी २ घण्टा आफ्ना विभिन्न समस्यामा छलफल गर्दैन। यही छलफल पछि उनिहरुले जमिन्दारबाट जर्वजस्ती ओगटेको जग्गा आफुहरुले पाउनु पर्ने माम राख्दै गाविसमा निवेदन दिएका थिए। कार्तिक ५ र ६ दुई दिन ७०/८० जनाको टोलीले पालैपालो गाविसमा धर्ना पनि दिए। यसपछि राजनीतिक दलको उपस्थितीमा १५ दिन भित्र निवेदनको कार्वाही गर्ने सहमती भएको थियो।

- मै मनिटाम थाल, जिम्दाटके जग्गामे बैठ्दु ।
- हमदा नाम छोटे महतो, दामलख्बन वनिया के बगियामा बैठिथ्ब ।
- नाम जलवर्षा दैदास, कुलो की ढिकमे दहिथ्ब ।
- मै इता थाल, युक्कु जग्गा नायी हो, जालाके धाटमे बैठ्दु ।
- हमदा नाम बचबधिया, दोडके किनाईमे घट है ।

सोही संगठनका सदस्य शंकर कुचवदिया एक दिन हक पाईन्छ भन्ने कुरामा ढुक्क छन्, उनि भन्दून- हक तो जरुर मिली, हामीलाई अब कुनै डर छैन, हामी हिजो बोल्न सक्दैनथ्यौं, जति हकारेनी पनि बेठवेगारी गर्नै पर्दथ्यो, अब हामी त्यसो गर्दैनौं। हाम्रो संगठन जिल्ला र देशभर छ। संगठन यसैगरी बलियो बन्दै गयो भने परिचय फेरिने दिनपनि निश्चत नै आउनेछ र भन्दून-मै मनिराम थारु, मै अपन जग्गामे बैठ्दु .....। ●

ऐलानीमा अधिंया

सु खेतको फँलाटेमा १ सय २८ घर छ । हाई वे मा पर्ने बाँगेसिमलदेखी उत्तरगंगाको जंगलमुनीको पुरै डाँडामा ऐलानी बस्ती छ । त्यसैले यहाँ बिजुली र खानेपानीको सुविधा गाविसले दिएको छैन, अरु सिंगै गाउँ बल्दा डाँडामाउँ अँधेरो हुन्छ ।

बस्तीमुनीको फाँटमा पहेलै धान पाकेको छ । त्यहाँ खेती गर्ने, धान काट्ने, भित्राउने सबै काम त्यही डाँडाबासीको हो तर अरुकै घरमा । उनिहरुले ति जग्गा अँधियामा कमाउँछन् । गाउँकी अगुवा टिका चौधरी भन्द्छन्- अँधियामा खेती नगरे खान पाईदैन, खेती गरै, सित्तैमा काम गर्नुपर्छ । आज मेरो आलु लगाईदे, दाउरा काट्न आईज, आज धान काट, आज मल बोक्नुपर्यो । यस्तै अनेकन काम सित्तैमा गर्नुपर्दछ, अँधिया खेती गर्नेले । केही बाहेक तुला जग्गाधनी भने खेती गर्दैनन्, विरेन्द्रनगर र नेपालगञ्ज शहरमा अरु नै पेशा गर्दैन ।

फँलाटेमा डाँडाटोल, गैरीटोल र जुम्लीटोल गरी तिन टोलमा गाउँ भूमिअधिकार मञ्च छ । ऐलानी जग्गामा बस्ने र आफ्नै खेती नभएकाहरु २०६५ सालको फागुनदेखी मञ्चमा संगठित हुन थालेका हुन् । उनिहरु तिन पटक नाराबाजी गर्दै ऐलानी जग्गाको अस्थायी पुर्जा स्थायी गर्ने माग लिएर जिल्ला मालपोत र भूमिसुधारमा गएपनि मागको सुनुवाई भएको छैन । तारा रोकायले भनिन् -आफ्नो पनि

मेटो घट ऐलानीमा छ । धमिराको देवल जस्तो भुपडी । अस्थायी पुर्जा दिइको छ सटकाटले, त्यो भन्दा त हामीलाई टपटीको भाउ छ, ज्याला गरेट ल्याएको खान पाईन्छ टपटीमा । सटकाटले दिइको लालपूर्जाको न तिरो चल्छ, न बैंकमा धितो दाढ्हन पाउनु कस्तो अन्याय ?

जग्गा भएकाले खुरुखुरु पैसा खुवाएर ऐलानी जग्गा पनि दर्ता गरिसके, हामीलाई ऐलानी जग्गा पनि अँधियामा दिएका छन् ।

तुलो जमिन्दारको भन्दा साना जमिन्दारको साशन बढि छ हामीलाई, गैरीटोलकी संगठन सदस्य सरीता चौधरीले भनिन्, उनिहरुसँग जुधन हामी बलियो हुनुपर्दछ । संगठनका सबै सदस्यहरु मिलेका छैनन, हामी नमिली हामो हक कसरी लिने ? एकलै दुकैनै कराउँदा कमाईरहेको खेत पनि खोसिदैछ ।

सोही छलफलमा आएका उत्तरगंगा-८ ईटौराका पृथ्वी बहादुर सिंहले ऐलानीमा बस्दाको पिडा यसरी सुनाए- मेरो घर ऐलानीमा छ । धमिराको देवल जस्तो भुपडी । अस्थायी पुर्जा दिएको छ सरकारले, त्यो भन्दा त हामीलाई टपरीको भाउ छ, ज्याला गरेर ल्याएको खान पाईन्छ टपरीमा । सरकारले दिएको लालपूर्जाको न तिरो चल्छ, न बैंकमा धितो राख्न पाउनु कस्तो अन्याय ? बाँचको लागि अँधियामा जग्गा कमायो, जग्गाधनीले मल र विउ दिदैन, धान मात्र धेरै खोज्छ । धान माड्यो, भकारीमा हाल भन्दै । मान्नपन्यो, उसलाई चामल चाहिन्छ, धान सुकाउन आईज भन्दै, सुकायो । चामल बनाएर ले भन्दै, कुटाईदियो, तेरो स्वास्नीलाई केलाउन पठाईदे भन्दै, पठाईदियो । के गर्नु दुखले गर्दा थुकले भएपनि ओठ भिजाउनै पन्यो, जोत्दे, सागपात लगाईदे भन्दैन, सबै गढ्हौं तर एक छाक खाएर जा पनि भन्दैन ।

देशभरीको ऐलानी जग्गा जमिन्दारको हातमा छ, यस विषयमा कसैले आवाज उठाउदैन, तर गरिवहरु बसेको जग्गामा बसेकालाई सधैको लखेटाई छ । ऐलानी जग्गामा को छन् यसको छ्वनिविन कसैले गर्ने ? यो अन्याय गर्न दरिलो संगठन निर्माण बाहेक के नै उपाय छर ? ●

• फिल्ड प्रतिवेदनबाट

संगठनले ल्याएको परिवर्तन

मै

ले २०६३ साल पुसदेखी भूमिअधिकार अभियानकर्ताको काम थालेको हूँ।

त्यसपछि धनगढी नगरपालिकाका विभिन्न भूमिहिन वस्तीमा परिवेश विश्लेषण गर्ने, संगठन निर्माण गर्ने र उनिहरुका अधिकारका लागि सघाउन थालें। यसै क्रममा २०६३ माघ ९ गते धनगढी नगरपालिका ७ मनिहराको तिल्की टोलकी मैना बिकले उनको टोलमा पनि संगठन बनाउने ईच्छा राखिन। टोलमा गएर छलफल गरीयो। उनकै अध्यक्षतामा २९ सदस्य तिल्की भूमिअधिकार मञ्च बन्यो। संगठन बनाएपछि टोलमा आएको परिवर्तनबाटे केही लेख्ने जमर्को गरेको छु।

अवस्था :

टोलका २९ घर परिवार मध्ये २४ परिवार दलित, १ परिवार जनजाती र ४ अन्य छन्। १३७ जनसंख्या छ। ३ विगाह, १६ कट्टा जग्गामा यि सबै परिवार बस्छन। २०४० सालमा धनगढी नगरपालिकामा नै पर्ने बगार कटानबाट बाडिपिडित भएर सुरक्षित बसोवासको खोजी गर्दै यस ठाउँमा आएको उनिहरु बताउँछन्। आफ्नो जमिनबाट वर्ष भरी खान नपुग्ने हुनाले सबै घरका लोने मानिस ज्याला मजदुरी गर्न भारतको पंजाब, बम्बई, दिल्ली र मद्रास जाने गर्दछन् भने महिलाहरु कृषि मजदुरी गरी जीवन निर्वाह गर्दछन्। आर्थिक स्थिति कमजोर भएकाले छोरा मान्छे पनि कमाउन हिँड्ने र छोरीहरुलाई पनि सानैमा विहे गरिदिने गर्दथे।

नियमित बैठक :

तिल्की भूमिअधिकार मञ्चको बैठक मासिक रूपमा बस्दछ। उनिहरु आफ्ना सबैखाले समस्यामा छलफल गर्दछन्। निर्णय लिन्छन र योजना बनाई लागु गर्दछन्। संगठनमा सबै पाका उमेरका सदस्य छन्। बैठकको लागि प्रत्येक महिनाको २ गते तोकिएको छ। उनिहरुले संगठनमा आन्दोलन कोष पनि नियमित जम्मा गर्दै आएका छन्।

आफ्नै बैठक घर :

तिल्की भूमिअधिकार मञ्चको बैठक थलो जामुनाको रुख मुनि थियो। एक दिन बैठक बसिरहेको बेला पानी परेपछि कसैको घरमा बैठक बस्ने विषयमा छलफल गर्दा २५, २६

जना अटाउने कसैको घर भएन। यसपछि संगठनको आफ्नै घर बनाउने, सामुदायिक वनसंग खाली जग्गा र काठ माग्ने निर्णय गरीयो। सामुदायिक वनमा निवेदन गरीयो। पहिले सामुदायिक वनले दिन मानेन। संगठनका सदस्यले नदिएपछि सामुदायिक वनमा हाम्रो हिस्सा छुट्याउनु पर्ने माग गरे पछि ५ कट्टा जग्गा र २५ हजार बरावरको काठ उपलब्ध गराइयो। संगठनको सबै महिलाले आफै काठ ढुवानी गरी सामुदायिक भवन निर्माण भयो। नगरपालिकाबाट ४८ थान कर्कट पाता उपलब्ध गरायो। अहिले आफ्नै भवनमा बैठक, छलफल, गोष्ठीको आयोजना गरीदै छु।

बाटो र बत्ति :

दुई वर्ष अधिसम्म वस्ती आसपासका बाटाहरु ग्रावेल भएपनि उनिहरुको टोलमा ग्रावेल थिएन। वर्षाको हिलो र धुलोको समस्या थियो। वस्तीको वरपर विजुली बत्तीको फिलीमिली छ तर संगठनको २९ घरमा विजुलीको लाइन समेत छैन। संगठनमा यस विषयमा छलफल पछि धनगढी नगरपालिका र विद्युत प्राधिकरणमा निवेदन सहित डेलिगेशन गइयो र एकलाख ४० हजार बरावर ग्रावेल र ९ वटा पोल उपलब्ध भयो। यसै वर्ष भित्र विद्युत सेवा दिने विद्युत प्राधिकरणले बाचा गरेको छु।

सामुदायिक वनको सदस्यता

टोलसंगै जोडिएको मनिहरा सामुदायिक वन उपभोक्ता समितिमा तिल्की टोलवासी सदस्य थिएनन्। “नेपालको वन निमुखाको धन” भन्ने सामुदायिक वनको मूल नारा भएता पनि चर्को सदस्यता शुल्कका कारण गरीब, भूमिहिन, सुकुम्वासीहरु सामुदायिक वनको सेवासुविधाबाट वञ्चित थिए। धेरै पटकको

छलफल पछि मनिहरा सामुदायिक वनको साधारणसभाले सबै परिवारलाई निश्चल सदस्य बनाएको छ र संगठनको अध्यक्ष मैना वि.क. सामुदायिक वन उपभोक्ता समितिको कार्यसमिति सदस्य चुनिएकी छिन्।

तरकारी खेतीबाट फाईदा :

संगठन निर्माण भएपछि अन्य संघसंस्थासंग पनि सहकार्य हुन थाल्यो। सामाजिक सेवा अध्ययन केन्द्रले समुदायमा तरकारी खेतीको लागि तालीम र निश्चल बित्र विजन दियो। सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र सिंचाईका लागि वोरिङ्ग व्यवस्था गर्न दिएको १९ हजारमा संगठनले थपेर ३५,४००/- को पानी पम्पसेटको व्यवस्था भयो। अहिले तरकारी किन्तु परेको छैन। बजारमा बेचेर सानोतिनो आवस्यकता टरेको छु।

वालविकास केन्द्र देखी बाखा

पालनसम्म :

शिक्षा कार्यालयको सहयोगमा वालविकास केन्द्र चलिहेको छ। बेस संस्थाबाट रु ७०००/- प्राप्त गरी खाने पानीको लागि सामुहिक ह्याण्डपम्प गाडिएको छ। आयआर्जनको कार्यक्रम अन्तर्गत मनिहरा सामुदायिक वनबाट १६ दलित परिवारलाई ४० हजार बाखा पालनको लागि उपलब्ध भएको छु।

यो संगठनले सहकारी बनाउने काम थालेको छ र खाली जग्गामा पोखरी खनी माछा पाल्ने योजना अनुसार काम थालेको छ। विभिन्न भूमिअधिकारका अभियानमा भाग लिएपछि सबै सदस्यहरु अगुवाको रूपमा देखिएका छन्। यिनीहरुका बुझाई निकै गहकिला छन्। उमेरले पाका पनि आफ्ना समस्या र परिवर्तका कथा तुरन्तै गित बनाएर भन्न सिपालु छन्। सबैमा अहिले देखिएको एकता पछि सम्म भए एक दिन यो संगठन साँच्चै सुखी र नमुना बनेछ। जमिनको दिईएको छ। त्यसको पनि ताकेता गर्न छोडेका छैनन्। छलफलको सर्नेभमा उनिहरुले भनेको एउटा बाक्य, पाहुनाले सोच्यो जाँदाजाई भात पाए, घरनियाले सोच्यो, वासी भात काम लाए.....। ●

- प्रेम वि.क., अभियानकर्ता

कमलरीबारे जानकारी दिने पुस्तक

रा

जधानी र सहरका ठूला महलमा बस्नेहरुकहाँ प्रायः काम गर्न केटी राखिएका हुन्छन्। घरको सफाइ, लुगा धुने, बच्चा हेन्देखि आइपर्ने सम्पूर्ण काम तिनीहरुले गर्नपर्छ। तर यिनीहरुले ज्याला भने अत्यन्तै कम पाउँछन् वा कतिपय अवस्थामा पाउँदै पाउँदैनन्। काम गर्दा पनि उल्टै यिनले कुटाइ र गाली खानुपर्छ। यति गर्दा पनि यी केटी किन घर जाँदैनन्? किन यिनीहरुका तर्फबाट बोलिदिने कोही हुँदैन? के बाध्यता छ, जसले गर्दा यिनीहरु जस्तासुकै दुख पीडा पनि सहन बाध्य हुन्छन्?

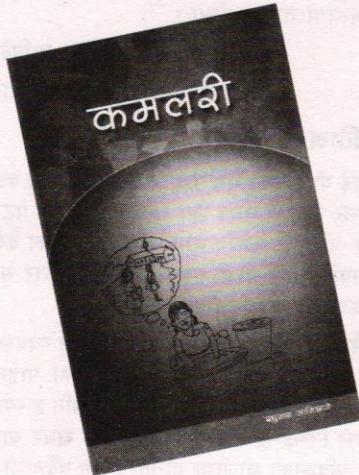
हो, यिनै र यस्तै प्रश्नको उत्तरसहित भखैर प्रकाशन भएको छ पत्रकार रघुनाथ लामिछाने द्वारा लिखित पुस्तक-कमलरी। जसमा कमलरी को हुनदेखि यिनीहरु कहाँबाट कहाँ जान्छन्, किन जान्छन् के काम गर्दैन्, त्यसवापत के पाउँछन्, यिनीहरुलाई काम लगाउने को हो, शोषण कसरी गरिन्छ जस्ता यावत् प्रश्नका उत्तर पुस्तकले दिने प्रयास गरेको छ।

आफूले वषौदेखि विना ज्याला वा न्युन ज्यालामा काम खाइरहे पनि तिनीहरुलाई कमलरी भनिन्छ भन्नेसमेत थाहा नपाएका 'मालिक' हरु भएको मुलुकमा कमलरीको दर्दनाक व्यवस्था दर्शाउँदै आएको यो पुस्तकले तिनै मालिकलाई समेत यिनीहरुका बारेमा सोच्न बाध्य पार्न देखिन्छ।

खासगरी गरिबीका कारण खानकै लागि अरुकहाँ नोकर बस्नुपर्ने अवस्था यिनीहरुसामु विद्यमान छ। यो बाध्यताका आधारमा राखेहरुले गरेका शोषण अनि तिनका विरुद्ध उठेका आवाज र यस कममा भोग्नुपरेका चुनौतीहरुलाई लेखकले यसमा उजागर गरेका छन्। बाबुआमा वा परिवारको छाक टानेका लागि जमिन कमाउन लिनुपर्ने बाध्यता र त्यो जमिन कमाउन पाएवापत काम गर्न बस्नुपर्ने सर्त नै कमलरी प्रथाका रूपमा भाडिगानुको कारण भएको यसमा

उल्लेख छ। सोझै भूमिसँग सम्बन्धित विषय भएकाले भूमिको उपलब्धता नै कमलरी प्रथा अन्त्यको आधार बन्ने वास्तविकता पनि यसमा औल्याइएको छ।

खासगरी थारु र त्यसमा पनि मुक्त कमलरीका किशोर अवस्थाका छोरीलाई कमलरीका रूपमा राखिने गरिएको उल्लेख गर्दै पुस्तकले यस कममा उनीहरुमाथि यौन शोषणका घटनासमेत भएका घटना उल्लेख गरेका छन्। त्यसमाथि लैडिगक पीडाले यो क्षेत्रमा भन्न बढी असर गरेको कुरालाई पनि सप्रमाण यसमा समेटिएको छ। महिला भएकै कारण सीपअनुसारको काम नपाउनु, महिनावारी

हुँदा अमानवीय व्यवहार गरिनु र परिवारका सबैबाट गिर्दै दृष्टि लगाइनु कमलरीका लागि सामान्य भएको जानकारी पनि पुस्तकले दिएको छ।

बाँके, बर्दिया, कैलाली, कन्चनपुर, दाढ जस्ता जिल्लाबाट कमलरी ल्याइने भएकाले तिनै ठाउँलाई पुस्तकले समेटेको छ। कमलरी, उनीहरुका बाबु आमा, उनीहरुलाई राखेमानिस, मुक्त भएका कमलरी, उनीहरुलाई लोभलालचमा लगिदिने दलाल आदिसँगका संक्षिप्त कुराकानीसमेत यसमा नामसहित समेटिएको छ। जसले पुस्तकलाई भरपर्दो र विश्वसनीय बनाएको छ।

साथै कमलरीका क्षेत्रमा कार्यरत् संस्थाहरु, तिनीहरुले गरेका काम, ती कामको दिगोपना,

उनीहरुले हासिल गरेका उपलब्धि, काम गर्ने कममा भएका कमजोरी जस्ता विषयमा पनि पुस्तकले प्रकाश पारेको छ। दासप्रथा, कमैया हुँदै कमलरीसम्म आइपुगा भएको यात्रा र त्यस कममा यसले बदलेका रूपहरु पनि यसमा वर्णित छन्। विभिन्न तथ्य तथ्याङ्क तथा तस्विरहरुले पुस्तकलाई पठनीय बनाउन सघाउ पुर्याएको देखिन्छ।

विकाराल समस्याका रूपमा देखिए पनि अहिलेसम्म कमलरीबाटे अध्ययन नभएको र पाठ्य सामग्रीसमेत नभएको अवस्थामा असहाय नानीहरुको साथी नामक संस्थाले यो पुस्तक प्रकाशनमा ल्याएर राम्रो काम गरेको छ। जसले कमलरीका क्षेत्रमा काम गर्ने संस्था, गर्न चाहनेहरु, अध्ययन-अनुसन्धानमा तल्लीनहरु तथा बालश्रमिक, श्रमिक, भूमिअधिकार, मुक्त कमैया, थारु आदि क्षेत्रमा कार्यरत् संस्थाहरुलाई समेत निकै ठूलो मद्दत पुर्याउने विश्वास गर्न सकिन्छ। सरकारी उच्च तहमा आसीन नीति निर्मातालाई समेत यसले उनीहरुको अवस्था बुझन राम्रोसँग सघाउने विश्वास गर्न सकिन्छ।

सरल आवरण, सरल भाषा, सम्बन्धितहरुको भनाइ, तथ्याङ्क, रेखाचित्र, तस्विर, अनुसूची, पत्रपत्रिकामा निस्केका सामग्री आदिले पुस्तक आकर्षक बनेको देखिन्छ। फरकखालको कागज र डिजाइनले सबैको आँखा तान सक्ने बनेको छ। ८८ पेजको यो पुस्तकले स्थलगत अध्ययनका आधारमा पस्केका सामग्रीमाथि खासै खोट लगाउने ठाउँ भेटिन्न। ●

पुस्तक : कमलरी

लेखक : रघुनाथ लामिछाने

प्रकाशक : असहाय नानीहरुको साथी (एफएनसी)

प्रकाशन मिति : २०६६, मङ्गल

डिजाइन / कभर : महेश्वर फुयाँल

पेज : ८८

पाठकको पातो

● विस्तृत सामाजी

भूमि अधिकार पत्रिकामा केही अडकदेखि एउटै विषयमा विस्तृतरूपमा दिन थालिएको सामग्री राख्ने छ । यसले एक पटक एकै विषयमा धेरै ज्ञान मिलेको महसुस भएको छ । लेख र अन्तरवार्ताहरू पनि सोही विषयसँग सम्बन्धित हुनुले उठाइएको विषय बुझन अभै मदत पुगेको छ ।

भूमि अधिकार आयोग, संविधानमा हुनुपर्ने भूमिसम्बन्धी व्यवस्था आदिले दुवै विषयका नालीबेटी बुझन सघाउ पुर्याएको छ । आगामी अडकहरू पनि यस्तै होउन् भन्ने अपेक्षा राखेको छु । यसरी लेख्दा सम्बन्धित विषयका घटना अध्ययन पनि राख्न सके भन्न खोजिएका कुरा बढी प्रष्ट हुन्थ्ये कि ?

गरीब र भूमिवीचको सम्बन्ध, भूमि नहाँ भूमिहीनले खेपुपरेका दुख, राज्यले भूमिहीनलाई गरेको दोस्रो दजाको व्यवहार, कानून अभावमा भेलुपरेका समस्या, कर्मचारी र भूमिसम्बन्धी अडडाहरूले जनतालाई दिएको दुख अदिवारो पनि यसैगरी विस्तृतरूपमा दिन पाए त्यस्ता समस्या केही मात्रामा भए पनि कम हुने थिए कि भन्ने मेरो सुझाव छ ।

- रामचन्द्र कुशवाहा
इनरुवा

● गाउँधरका कुरा

भूमि अधिकार पत्रिका राख्ने छ । तर यसमा राप्तिय र अन्तर्राप्तिय स्तरका कुरा बढी आए । हामी गाउँलेका कुरा कम आएजस्तो लाग्यो । समस्या गाउँमा छन् तर गाउँकै कुरा कम आएपछि पीडितको कुरा कसरी सबले थाहा पाउने ?

अर्को कुरा गाउँधरमा हामी भूमि अधिकारबाट विच्छिन्न गरेका विभिन्न कार्यक्रम पनि यो पत्रिकाले समेटेजस्तो लागेन । भूमिसम्बन्धी मात्र लेखे पत्रिका योबाहेक अरु भएको हामीलाई थाहा छैन । यसैले हाम्रो कुरा नलेखे अरु कुनले लेख्छ ?

कि किना मसिना कुरालाई स्थान नदिने हो ? त्यसो हो भने हाम्रा लागि यो पत्रिका निस्कनु र ननिस्कनमा केही फरक छैन । तपाईंहरूलाई सानो लागेको विषय हाम्रो जीवन मरणको प्रश्न हो भनेर त सम्पादक प्रकाशकहरूलाई बुझाइरहनु पैदै होला । किनकि हामीलाई थाहा छ, तपाईंहरू पनि हामी जस्तैको हितका लागि यो आन्दोलनमा लागिरहनु भएको हो ।

- परदेशी चौधरी
धधवार, वर्दिया

● तस्विरमा कन्जुस्याई भयो

यो पत्रिकामा दिएका पढाने सामग्रीबाट कुनै गुनासो छैन । तर समाचार, लेख अदिसँग सुहाउँदो तस्विर राख्न गरिएको कन्जुस्याई भने बुझ्न

सकिएन । उचित र प्रभावकारी तस्विरले भन्न खोजिएको कुरा भन् प्रष्ट्याउन सहयोग पुर्याउँछ । भनिन्छ, एक प्रभावकारी फोटोले एक हजार शब्दको काम गर्दै । यसि कुरा सम्पादक महोदयले नबुझेको भन्न मिल्दैन ।

अर्को कुरा, स्केच, कार्टुन आदिले पनि विसङ्गराति नदूर्याउन महत पुर्याउँछ । साथै पत्रिकाको डिजाइनमा पनि यसले राम्रो देखाउँछ । साथै अँखालाई पनि सहज तुल्याउँछ । त्यसैले पत्रिका प्रभावकारी बनाउन तस्विरका साथै कार्टुन, स्केच, चित्रहरू पनि राख्न उपयुक्त होला भन्ने सुझाव दिन चाहन्छ ।

अगाडि र पछाडिको कभरको भित्री भागमा पनि खाली छाइनु सट्टा यस्तै सामग्री राख्न उपयुक्त हुने देख्छु । खाली स्थानले केही सन्देश दिन सबैदेव भने त्यो ठाउँलाई प्रयोग गर्न सक्ते त्यसले हजारौलाई सुसूचित गर्न सक्छ । मैले मात्र सम्पादक राखेको हुँ, अन्यथा नठान्नु होला ।

- कृष्ण ऋषिदेव
मसहरी टोल, वर्दिवास

● किन आउदैन ?

मलाई यो पत्रिका मन पर्दै । तर यो पत्रिका कहाँ पाइन्छ भन्ने नै थाहा छैन । जब मैले एक पटक भूमि अधिकार कार्यक्रममा जाँदा यो पत्रिका देखें, त्यसपछि खोजीखोजी पढाने गरेको छु । तर सबै पटकको पत्रिका पढान पाएको छैन ।

त्यसैले यो पत्रिका गाउँगाउँमा पुर्याउने व्यवस्था भए वेश हुने थियो । नभए कहाँ कहाँ पाइन्छ भनेबाटे पत्रिकामै एउटा सूचना राख्ने पनि हुन्थ्यो । कहिले निस्कन्छ र कहाँ पाइन्छ भन्ने खबर थाहा पाए पत्रिकाको खोजीमा भौतारिइरहनु पैदैनथ्यो । अनि हामीले गरेका कार्यक्रम पनि यसले समेट्यो भने भनै खुशी हुने थियौ । यसमा हाम्रा गतिविधि छापाउन कहाँ र कसरी पठाउनुपर्ला ? टाइप गर्नुपर्दै कि हातैले लेखेर पठाए पनि हुन्छ ? यो पत्रिकाका पनि अरु पत्रिकाका जस्तै छुट्टै पत्रकार हुन्दैन् कि के हो ? यी यावत् कुरा थाहा पाउन पाए बरु हामी पनि हाम्रोतर्फबाट सकेको सहयोग गर्ने थियौ ।

- राजबहादुर शाही
पकली, सुनसरी

● के लेखिदै छ संविधानमा ?

हामी दुर्गम गाउँमा वस्त्रौ । अहिले संविधान बनिरहेको छ । यो संविधानले सबैका समस्या समाधान गर्ने सुनेका छौं । हामीले वर्षैदेखि जमिन कमाए पनि त्यसमा हाम्रो अधिकार छैन । हामीलाई बेदतावाल मोही भन्दैन् । त्यसैले हामी जस्ता किसानको समस्याबाटे यो संविधानमा के आउदैछ भन्ने थाहा पाउन पाए हुन्थ्यो ।

हामी जस्तै पीडितहरूबाटे संविधानमा के व्यवस्था हुैदैछ, राज्यले अरु के के कार्यक्रम ल्याउदैछ, अनि तपाईंहरू र हाम्रो पक्षमा काम गरिरहेका अरु व्यक्ति, संस्था आदिले के गंदैछन् भनेबाटे पनि विस्तृतरूपमा यो पत्रिकाले दिन सके धेरै आभारी हुने थियौ ।

यसो हुन सके आशा गर्ने वा न गर्ने बाटो पनि खुल्थ्यो । र, हाम्रो पक्षमा हुैदै रहेन्दू भने सबै पीडित मिलेर के गरी अधिक बढने भनेबाटे पनि छलफल गर्न सकिन्थ्यो । नव त के के हुैदै भनेर आश गर्यो, अन्तिममा केही न केही भयो भने यता न उताको हुने स्थिति आइपर्न बेर छैन है ।

- मनमाया सार्की
मार्तडी बाजुरा

● लेखक परिचय चाहियो

भूमि अधिकार पत्रिकामा लेखेको कुरा हामी राम्रोसँग पढ्दैछौं । धेरै कुरा घटलार्दा पनि छन् । हामी जस्ता भूमि अधिकारबाट विच्छिन्नरुका पक्षमा पनि लेखिएका हुन्दैन्, जसले हामीलाई निकै खुशी पनि बनाएको छ । यो पढादा आफैनै पीडा लेखिदिएको जस्तो भानु हुन्छ, जसका लागि सम्पादक ज्यूहरुलाई धन्यवाद ।

- जितेन्द्र शाह
रुपनी सप्तरी

सूचना

यो पत्रिका तपाईंलाई कस्तो लाग्यो ? यसमा समावेश गर्नुपर्ने र हटाउन उपयुक्त हुने सामग्रीबाटे तपाईंसँग केही सुझाव छन् ? तपाईंहरू भूमि अधिकारसँग सम्बन्धित केही कार्यक्रम गर्दै हुन्दैन्छ ? तपाईंलाई पनि भूमि अधिकार वा यो विषयसँग सम्बन्धित केही लेखे मन छ वा लेजुभएको छ ? तपाईंका गाउँठाउँमा पनि भूमिसम्बन्धी समस्या छन् ? छन् भने कस्ता ? हामीलाई पठाउनुहोस् । छ्योटा, मीठा र स्तरीय तथा गाउँधरका समस्याले प्राथमिकता पाउनेछन् । तपाईंसँग सम्बन्धित तस्विर पनि छन् भने त्यो पनि स्वीकार्य हुनेछ ।

पठाउने ठेगाना : सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र, भूमिधर, सामाख्यशी

फोन नं. : ४३६०४८८, फ्याक्स : ४३५७०३३, ईमेल : landrights@csrcnepal.org पोब नं. : १९७०

हात्रा पछिल्ला प्रकाशनहस्त

